

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBNU'L-HAŞŞÂB EL-BAĞDÂDÎ VE *EL-MURTECEL FÎ*
ŞERHİ'L-CUMEL ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Halil DENİZ

Mardin-2023

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI ANABİLİM DALI

İBNU'L-HAŞŞÂB EL-BAĞDÂDÎ VE *EL-MURTECEL FÎ*
ŞERHİ'L-CUMEL ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Halil DENİZ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Hamit SALİHOĞLU

Mardin-2023

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz ..... Anabilim Dalı ..... numaralı öğrencisi .....'in hazırladığı “.....” başlıklı çalışma, .../.../20... tarihinde yapılan tez savunma sınavında oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans/doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Ünvanı Adı, SOYADI	İmza
Başkan		
Üye		
Üye		
Üye		
Üye		

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun .../.../20.. tarih ve .../... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../20..

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,

- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,

- Tez çalışmasının özgün olduğunu,

- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Tarih

İmza

Halil DENİZ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi
Halil DENİZ
Mardin Artuklu Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri
2023: 109 Sayfa

Bu çalışmada, İbnu'l-Haşşâb'ın (ö.567/1171) yaşadığı dönem, hayatı, ilmî ve edebî kişiliği ile alakalı bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca onun, 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö.471/1078) *el-Cumel* adlı eseri üzerine yazdığı *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel* adlı şerhi ele alınıp incelenmiştir. İbnu'l-Haşşâb, döneminin önemli dilcilerindendir. Âlimler ondan övgüyle bahsetmişlerdir. İbnu'l-Haşşâb'ın kaleme aldığı *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel* adlı eser, belâgat ilminin kurucusu olarak kabul edilen 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin *el-Cumel* adlı eserinin bir şerhi niteliğinde olması, önemini daha da arttırmıştır. Bu çalışmada bilimsel yöntemler kullanılarak ilk önce ana kaynaklardan istifâde edilmiştir. Yeni çalışmalar da göz ardı edilmemiştir. Arapça metinler, tercümeleriyle birlikte verilmiştir. Ayrıca İbnu'l-Haşşâb'ın eserleri tanıtılarak ne hakkında yazıldıklarına kısaca değinilmiştir. İbnu'l-Haşşâb ve eserinin tanıtılması ilim dünyasına büyük katkılarının olduğu ve "irticâl" kavramından hareketle herhangi bir ilim dalında bir melekeye sahip olmanın gerekliliği çalışmanın vardığı sonuçlardandır. Bu çalışma, giriş dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları ile birlikte, İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemdeki siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durum ve şerh geleneği ele alınmıştır. Birinci bölümde; İbnu'l-Haşşâb'ın, hayatı, ilmî ve edebî kişiliği, hocaları, öğrencileri, eserleri, 'Abdulkâhir el-Cürcânî, eserleri ve *el-Cümel* adlı eseri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise İbnu'l-Haşşâb'ın *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel* adlı eserinin genel özellikleri ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili, Nahiv, İbnu'l-Haşşâb, el-Cümel, el-Mürtecel.

ABSTRACT

Master's Thesis

Halil DENİZ

Mardin Artuklu University Graduate School of Education

Basic Islamic sciences

2023: 109 Pages

In this study, information about the period in which İbnu'l-Haşşâb (d.567/1171) lived, his life, and his scientific and literary personality are included. His commentary titled el-Mürtecel fi Şerhi'l-Cümel, which he wrote on the work titled el-Cümel by 'Abdulkâhir el-Cürcânî (d.471/1078), was discussed and examined. İbnu'l-Haşşâb is one of the important linguists of his period. Scholars have praised him. The work called el-Mürtecel fi Şerhi'l-Cümel, written by İbnu'l-Haşşâb, is more important as it is a commentary on the work called el-Cümel by 'Abdulkâhir el-Cürcânî, who is considered the founder of the science of rhetoric. Has also increased. In this study, main sources were first used using scientific methods. New studies have not been ignored either. Arabic texts are given with their translations. In addition, the works of İbnu'l-Haşşâb were introduced and what they were written about was briefly mentioned. Introducing İbnu'l-Haşshâb and his work, his great contributions to the world of science, and the necessity of having a faculty in any branch of science, based on the concept of reaction, are among the conclusions of the study. This study consists of two parts, apart from the introduction. In the introduction, the purpose, importance, method and sources of the research, as well as the political, social, scientific and cultural situation and tradition of commentary in the period in which İbnu'l-Haşshâb lived, were discussed. In the first part; İbnu'l-Haşşâb's life, his scientific and literary personality, his teachers, his students, his works, 'Abdulkâhir el-Cürcânî, his works and his work called el-Cümel were discussed. In the second part, the general features of İbnu'l-Haşşâb's work named el-Mürtecel fi Şerhi'l-Cümel are discussed and examined.

Key words: Arabic Language, Nahiv, İbnu'l-Haşşâb, el-Cümel, el-Mürtecel.

ÖN SÖZ

Arap dili, İslâm dininin temel iki kaynağı olan Kur'ân ve sünnetin dili olması itibarıyla âlimler tarafından büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Temel dinî bilgileri asıl kaynaklarından anlama ve anlatma isteğine dayanan bu ilgi, İslâm dininin değişik coğrafyalara yayılması sonucu Arap dilinde oluşan hataların yaygınlaşmasıyla daha da artmıştır. Âlimler, Kur'ân ve sünnetin yanlış anlaşılmasını önlemek adına harekete geçmişlerdir. Bu minvalde birçok eser te'lif etmiş, mevcut eserlerin de daha iyi anlaşılabilmesi için şerhler ve haşiyeler kaleme almışlardır. Arap dili ve grameri alanında birçok eser ve haşiye te'lif edilmiştir. Bu alanda çalışmalar yapan dilcilerden birisi de İbnu'l-Haşşâb el-Bağdâdî'dir. (ö.567/1171) Nitekim onun, 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö.471/1078-79) "*el-Cumel*" adlı eseri üzerine yazdığı "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı şerhi bu alana büyük bir katkı sağlamıştır. İbnu'l-Haşşâb'a ait olan bu eser incelendiğinde Arap dili ve grameri alanında önemli bir eser olduğu görülmüştür. Bu durum, İbnu'l-Haşşâb'ın ve eserinin çalışma konusu olarak tercih edilmesinin nedenini teşkil etmiştir. Bu çalışma Arap dili ve grameri alanında çalışma yapanlar için yeni ufuklar açması açısından önem arz etmektedir. Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları ile birlikte, İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemdeki siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durum ve şerh geleneği ele alınmıştır. Birinci bölümde; İbnu'l-Haşşâb'ın, hayatı, ilmî ve edebî kişiliği, hocaları, öğrencileri, eserleri, 'Abdulkâhir el-Cürcânî, eserleri ve *el-Cumel* adlı eseri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise İbnu'l-Haşşâb'ın "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı eserinin genel özellikleri ele alınıp incelenmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmamızda ulaşılan sonuçlar genel olarak ele alınıp sıralanmıştır.

Çalışmanın başından sonuna kadar, bilgi ve deneyimleriyle desteklerini esirgemeyen danışman hocam, Doç. Dr. Hamit SALİHOĞLU'na ve fikirlerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Halil DENİZ

MARDİN 2023

KISALTMALAR

b.	: Bin
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicri
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik
vs.	: Vesaire
yl.	: Yüksek Lisans
c.c	: Celle celâluhu
çev.	: Çeviren
y.y	: Yüzyıl
vb.	: Ve benzeri

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iv
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı	1
1.2. Araştırmanın Önemi.....	2
1.3. Araştırmanın Metodu	2
1.4. Araştırmanın Kaynakları.....	3
1.5. İbnu'l-Haşşâb el-Bağdâdî'nin Yaşadığı Dönem	4
1.5.1. Siyasî Durum.....	5
1.5.2. Sosyal Durum.....	9
1.5.3. İlmî ve Kültürel Durum.....	11
1.6. Şerh Geleneği.....	13
2. İBNU'L-HAŞŞÂB'IN HAYATI, İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ	17
2.1. İbnu'l-Haşşâb'ın Hayatı, İlmî ve Edebî Kişiliği	17
2.1.1. Hayatı	17
2.1.1.1. İsmi, Lakabı ve Künyesi	17
2.1.1.2. Doğumu	17
2.1.1.3. Ahlakı ve Zühd Hayatı.....	17
2.1.1.4. Vefâtı	19
2.2. İlmî Kişiliği	19
2.2.1. Nahiv Ekolü	23
2.2.2. Kendisinden Nakil Yapan Âlimler.....	24
2.2.3. Nahiv Âlimleri Arasındaki Yeri.....	25
2.3. Edebî Kişiliği	26

2.3.1. Şiirleri.....	26
2.4. Hocaları.....	28
2.5. Öğrencileri	30
2.6. Eserleri	31
2.7. ‘Abdulkâhir el-Cürcânî ve El-Cümel Adlı Eseri.....	34
2.7.1. ‘Abdulkâhir el-Cürcânî	34
2.7.2. Eserleri	35
2.7.3. <i>el-Cumel</i> Adlı Eseri.....	35
3. EL-MURTECEL Fİ ŞERHÎ’L-CUMEL’İN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	37
3.1. Adı ve İbnu’l-Haşşâb’a Aidiyeti	37
3.2. Yazılış Gayesi	37
3.3. Eserin İsimlendirilmesi	38
3.4. Metodu	38
3.5. Tanımlamaları	42
3.6. İstılâhları	43
3.7. İstîşhâdı	44
3.7.1. Âyetlerle İstîşhâdı	45
3.7.2. Hadislerle İstîşhâdı	47
3.7.3. Şiirle İstîşhâdı.....	48
3.8. Ta’lil Yöntemi.....	50
3.9. Muhtevâsı.....	56
3.10. Kaynakları.....	60
4. İBNU’L-HAŞŞÂB’IN EL-MURTECELİNDE DİL VE GRAMERLE İLGİLİ GENEL YAKLAŞIMI.....	69
4.1. Dil Ekollerine Yaklaşımı	69
4.1.1. Basrâ Ekolü	69
4.1.2. Kûfe Ekolü	70
4.1.3. Bağdât Ekolü	72
4.2. Kıyasa Yaklaşımı	73
4.3. Âmil Nazariyesi	75
4.3.1. İsim Olan Âmiller	76

4.3.2. Fiil Olan Âmiller.....	78
4.3.3. Harf Olan Âmiller.....	78
4.4. Nahiv Âlimlerine İtirazları.....	80
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	86
ÖZGEÇMİŞ	90

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, öncelikle İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemde meydana gelen siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durum hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra İbnu'l-Haşşâb'ın hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, öğrencileri vs. ile ilgili bilgilere yer verilecektir. Bununla birlikte, İbnu'l-Haşşâb'ın “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserinin genel özellikleri ele alınacaktır.

Araştırmanın amacını şu maddelerle sıralamak mümkündür:

1. Döneminin önemli dilcilerinden sayılan İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönem ile ilgili bilgi vermek ve bunların fikirleri üzerindeki etkisini değerlendirmek.

2. İbnu'l-Haşşâb'ın hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, öğrencileri, eserleri, şiirleri, diğer âlimler arasındaki yeri, etkisi ve kendisinden nakil yapan âlimler hakkında bilgi vermek.

3. İbnu'l-Haşşâb'ın, “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserinde nasıl bir yöntem izlediğini tespit etmek.

4. İbnu'l-Haşşâb'ın, “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserini kaleme alırken içinde bulunduğu şartlar ve yazarken kullandığı “irticâl (doğaçlama)” kavramı üzerinde durup değerlendirmelerde bulunmak.

5. İbnu'l-Haşşâb'ın, “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserini kaleme alırken hangi konuları atladığını tespit etmek.

6. İbnu'l-Haşşâb'ın klasik şerh geleneğinde ilk defa kendisinin kullandığı “*Mürtecel*” kavramı hakkında bilgi vermek.

7. İbnu'l-Haşşâb'ın, “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserini kaleme alırken konuları hoca-talebe havası içinde işlediğini ele almak.

8. İbnu'l-Haşşâb'ın, “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eserinde okuyucuyu düşünmeye, araştırmaya teşvik ettiğini ele alıp tespit etmek.

9. Bu çalışmayla Arap dili alanına katkı sağlamak ve “murtecel” kavramı çerçevesinde ta'lim ve tedvine yönelik yapılacak çalışmalara ilham kaynağı olmak.

1.2. Araştırmanın Önemi

Birçok ilimde söz sahibi olan İbnu'l-Haşşâb, yaşadığı bekâr hayatı ilimle uğraşmak için adeta bir ganimet telakki etmiş ve bu yolda değerlendirmiştir. Bu durum onun, her bir ilimde söz sahibi olmasını sağlamıştır. Birçok âlim kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Sarf ve Nahiv ilimlerinde ise özel bir yetenek ve yetkinliğe sahip olmuştur. Belâğat ilminin kurucusu olarak kabul edilen 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin, "*el-Cumel*" adlı eseri üzerine kaleme aldığı "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı eseri ise Nahiv ve Sarf ilimleri alanındaki yetkinliğine delildir.

Daha küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayan İbnu'l-Haşşâb, ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olmuştur. Arkasında on bir eser ve birçok şiir bırakmıştır. 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin, "*el-Cumel*" adlı eseri üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden birisi de İbnu'l-Haşşâb'ın yazdığı, "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı eserdir. İbnu'l-Haşşâb, bu eseri kaleme alırken Sarf ve Nahiv konularında oluşan ilmî birikim ve melekesini kullanmıştır.

Tüm bu ifâde edilenler ve herhangi bir ilim dalında, ilmî birikimin ve oluşturulacak olan melekenin mücessem örneği olan "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı eser, göz ardı edilemez bir değere sahiptir. Müellifi ve eseri üzerine yapılmış olan bu çalışmanın, ilmî alanlarda yapılacak olan çalışmalara ufuk açıcı bir örnek olması açısından büyük önem arz ettiği düşünülmektedir.

1.3. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmada, bilimsel yöntemler kullanılmıştır. Bu çerçevede, İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönem, siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durum ele alınırken bu yöntemlere başvurulmuştur. İmkân dahilinde, aktarılan bilgiler ana kaynaklarından temin edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber yeni çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Bu çalışmada İbnu'l-Haşşâb'ın eserleri zikredilirken kısaca ne hakkında yazıldıklarına değinilmiştir. Şiirleri ise Arapça metinleri verilerek tercüme edilmiştir.

Ayrıca, İbnu'l-Haşşâb'ın "*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*" adlı eserinde, kendisinin atladığı konular tespit edilmiştir. İbnu'l-Haşşâb'ın söz konusu eseri, ana hatlarıyla tanıtılmış ve konuları nasıl işlediğine değinilmiştir.

1.4. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmada ilk önce ana kaynaklardan istifade edilmeye çalışılmıştır. Konu bağlamında yeni çalışmalardan da yararlanılmıştır. Çalışmamızda en fazla başvurduğumuz kaynaklar hakkında da bilgi verilecektir.

Başvurduğumuz tarihî ve biyografik eserlerden bazıları şunlardır: Cemâleddin Ebu'l-ferec el-Cevzî'nin (ö.597/1201) "*el-Muntezem*" adlı eseri, (Tarihî ve biyografik bir kitâptır. Olayları ve şahıs biyografilerini bir arada vermiştir.) Tâceddîn es-Sübki'nin (ö.771/1370) "*Tabakâtü's-Şafi'iyetü'l-Kubrâ*" adlı eseri, (Şâfi'î âlimlerin biyografilerini ele alan tarihî ve biyografik bir kitâptır.) Hasan İbrâhîm Hasan'nın (1892-1968) "*Târihu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimâ'î*" adlı eseri, (İslâm tarihini câhiliye döneminden başlayarak siyasî, dinî, kültürel ve sosyal yönlerini ele alan bir kitâptır.) Ebu'l-Hasan 'İzzuddîn İbnu'l-Esîr'in (ö.630/1233) "*el-Kâmil fi't-Târîh*" adlı eseri (Umumî bir târih kitabıdır. Müellifine büyük bir şöhret kazandırmıştır.) ve İbnu'l-Haşşâb'ın (ö.567/1171) çalışmanın konusu olan "*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*" (Arap dili gramerine dair yazılmış bir eserdir.) adlı eserinin Alî Haydar tarafından yapılmış olan tahkiki, Ebu'l-felâh, 'Abdulhay, İbnu'l-İmâd el-'Akrî'nin (ö.1089/1679), "*Şezerâtü'z-Zeheb*" adlı eseri, (Genel biyografik bir kitâptır. Özellikle âlimler ve devlet adamlarının biyografilerini ele alır.) 'Abdurrahmân ibn Receb es-Selâmî'nin (ö.795/1393), "*Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*" adlı eseri, (Hanbelî âlimlerin biyografilerini ele alan bir kitâptır.) Ebû 'Abdillâh, Muhammed ez-Zehebî'nin (ö.748/1348), "*Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*" adlı eseri, (Başta muhaddisler olmak üzere meşhur şahsiyetlerin biyografilerini ele alan bir kitâptır.) Ebu'l-Hasan Cemâleddîn el-Kıftî'nin (ö.646/1248), "*İnbâhü'r-Rüvât*" adlı eseri, (Nahiv ve Lügat âlimleri başta olmak üzere hemen hemen her ilim dalından âlimlerin biyografilerini ele alan bir kitâptır.) Ebu'l-Fazl Celâleddîn es-Suyûtî'nin (ö.911/1505), "*Buğyetu'l-Vu'ât*" adlı eseri, (Dil âlimlerinin biyografilerini ele alan bir kitâptır.) Mustafâ, Hâcî Halife, Kâtip Çelebî'nin (ö.1067/1657), "*Keşfu'z-Zunun*" adlı eseri (Geniş kapsamlı bir bibliyografya ve alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ilimler ansiklopedisi mahiyetindedir.) ve Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/1229), "*Mu'cemu'l-Udebâ*" adlı eseri. (Şâir ve edebiyatçıları çeşitli yönleriyle alfabetik sıraya göre ele alan bir kitâptır.)

İbnu'l-Haşşâb'ın "*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*" adlı eseri ana hatlarıyla tanıtıldığı için, tarihî biyografik eserlerin yanı sıra, Nahiv ve Sarf ile ilgili kaynaklardan

bazıları ise şunlardır: Ahmed Şevkî Dayf'ın (1910-2005), “*el-Medârisu'n-Nahviyye*” adlı eseri, (Başta nahvî ekoller olmak üzere Arap dilinin oluşum sürecini ele alan dil bilgisi kitâbıdır.) İbnu'l-Haşşâb'ın (ö.567/1171), çalışmanın konusu olan “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” adlı eserinin Alî Haydar tarafından yapılmış olan tahkikî, (Arap diline dair yazılmış bir şerhtir. Nahiv ve sarf konularını ihtivâ eder.) Ebu'l-Ferec Muhammed İbnu'n-Nedîm'in (ö.385/995), “*el-Fihrist*” adlı eseri, (Bu eser bibliyografi alanında yazılmış eserlerin ilkidir. Kaybolmaya yüz tutmuş birçok eser ve müellif bu kitâp sayesinde elimize ulaşmıştır.) Ebû Saîd es-Sirâfî'nin (ö.368/979), “*Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*” adlı eseri, (Basrâ dil ekolü âlimlerinin biyografilerine kısaca değinen ihtilâf ve düşüncelerine yer veren bir kitâptır.) ve Ebu'l-Berekât Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî'nin (ö.577/1181), “*el-İnsâf*” adlı eseri. (Basrâ ve Kûfe dil ekollerinin ihtilâf ettikleri dil bilgisi konularını ele alan en kapsamlı kitâptır.

1.5. İbnu'l-Haşşâb el-Bağdâdî'nin Yaşadığı Dönem

İbnu'l-Haşşâb, (ö.567/1171) hicrî 492/1100 yılında Bağdât'ta dünyaya gelmiştir.¹İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durumunu tespit etmek onun hayatı, ilmî şahsiyeti, fikir ve düşüncelerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu nedenle, onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmeden önce yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel durumu ele alınacaktır.

---

¹ Ebu'l-Felâh 'Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd el-'Akrî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, thk. 'Abudulkâdir Arnâvut, Mahmûd Arnâvut, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut, 1986, VI/366; Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. Huseyn es-Selâmî el-Hanbelî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân 'Useymîn, Mektebetü'l-'Ubeykân, 1. Baskı, Riyad, 2005, II/242; Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân Bermekî, *Vefeyâtu'l-'A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, 5. Baskı, Beyrut, 1900, III/102; 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Celâleddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mektebetü'n-Nuriyye, Lübnan, II/29; Cemâleddîn Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umemi ve'l-Muluk*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir Ata, Mustafâ 'Abdukâdir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1992, VIII/198; Şehabuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğerbi'l-İslâmî, 1.Baskı, 1993, IV/1496; Şemseddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmün-nübelâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006, XV/230, Ebû Muhammed 'Afifiddin 'Abdullâh b. Es'ed b. 'Ali b. Süleymân, el-Yafi'î, *Mir'âtu'l-Cenân*, Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1.Baskı, 1997, III/287; Cemâleddîn Ebu'l-Hasan, 'Ali b. Yûsuf, el-Kiftî, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, İbrâhîm, *İnbâhü'r-Ruvât* Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1.Baskı, Beyrut, 1982, II/99; Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. 'Abdurrahmân b. Şakir b. Harun b. Şakir, Salâhaddîn, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1.Baskı, h.1431, II/156; Salâhaddîn Halil b. Eybek b. 'Abdullâh es-Sâfedî, thk. Ahmed el-Arnâvut, Türkî Mustafâ, *Vâfi Bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyau't-Turas, Beyrut, 2000, XVII/11.

1.5.1. Siyasî Durum

Hicrî altıncı asırda yaşamış olan İbnu'l-Haşşâb, hayatının tamamını Bağdât'ta geçirmiştir. Onun yaşadığı bu asır, siyasî istikrarsızlığın hâkim olduğu, yönetim üzerindeki kavga ve kargaşaların süreklilik arz ettiği, aileler arasında ihtilâf ve çekişmelerin yoğunluk kazandığı ve birbirinden farklı olan mezhepler arasındaki çatışma ve anlaşmazlıkların yaşandığı bir dönemdi. İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı bu dönem, Abbâsîlerin dördüncü asrına ve son dönemine denk gelmektedir. Selçukluların 447/1055 yılında Bağdât'a girmesiyle başlamış olan Abbâsîlerin bu dördüncü dönemi, Bağdât'ın 656/1258 yılında Moğol ordusuna komutanlık eden Hülâgü'nun istilâsına uğraması ve Abbâsî hilâfetinin Mısır'a taşınmasıyla son bulmuştur. Abbâsîlerin bu döneminde meydana gelen siyasi inkılâplar ve devrimler İslâm âlemi ile Müslüman halkları üzerinde çok büyük etki ve kalıcı izler bırakmıştır.²

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı hicrî altıncı asır, Abbâsî hilâfetinin ve merkezî yönetimin zayıf olduğu dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde, Abbâsî halifelerinin Bağdat ve çevresine olan nüfuzları yok denilecek derecede azalmıştı. Nitekim bu dönemde Selçuklular fiili olarak Bağdat, İran, Maverâünnehir ve doğu bölgelerinde hâkimiyetlerini sürerken, Hindistan ve Horasan bölgeleri de Gaznelilerin hâkimiyetindeydi. Hicrî 567 yılına kadar Fatimîlerin elinde olan Mısır'ın yönetimi ise daha sonra Eyyübîlere geçmiştir. Yemen daha önce Hemedanlıların yönetiminde iken, daha sonra Mehdiyeliler yönetime geçmiştir. Ummân, ilk başlarda Celendiyyelilerin ve daha sonra ise Benî Nebahânlıların yönetimine geçmiştir. Şam bölgesi ve etrafında yer alan şehirlerin durumuna gelince bu bölgelere hâkim olmak isteyen Haçlılar, Haşhâşîler ve Selçuklular bu bölgeleri ele geçirmek için sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu dönemde, Dimeşk'ta Benû Bûrîler, Halep'te Zengîlerin Atabegleri, Hille'de Mezîdoğulları ve daha sonra da Selçuklular, Diyarbakır'da Artuklular ve Musul'da ise Zengîler hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.³

İbnu'l-Haşşâb, hayatının tamamını Bağdat'ta geçirmiştir. Onun döneminde yaşamış olan ve hüküm süren Abbâsî halifeleri sırasıyla şunlardır:

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-'Arabiyye*, Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sakâfe, Mısır, 2013, s.797.

³ Muhammed Huderî Beg, *Muhâdarât Târîhu'l-Umumi'l-İslâmiyye "ed-Devletu'l-'Abbâsiyye"*, Thk. Muhammed el-'Usmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1986, s. 425.

1. Ebû Mansûr el-Müsterşid Billâh el-Abbâsî (ö.529/1135), 512-529/1118-1134 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁴

2. Ebû Ca‘fer er-Râşid Billâh el-Mansûr el-Abbâsî (ö.532/1138), 529-530/1134-1135 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁵

3. Ebû ‘Abdillâh el-Müktefî Liemrillâh el-Abbâsî (ö.555/1160), 530-555/1135-1160 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶

4- Ebu'l-Muzaffer el-Mustencid Billâh el-Abbâsî (ö.556/1170), 555-566/1160-1170 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁷

5- Ebû Muhammed el-Mustadî' Biemrillâh el-Abbâsî (ö.575/1180), 566-575/1170-1179 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁸

İbnu'l-Haşşâb, adı geçen Abbâsî Halifelerinden en çok haşir-neşir olduğu ve çocuklarının özel eğitimiyle görevli olduğu Halife, Ebû Muhammed el-Mustadî' Biemrillâh b. el-Mustencid Billâh'tır.⁹ İbnu'l-Haşşâb ile ilgili şunlar rivayet edilmektedir: İkinci vaktinde Halife'nin evinden çıkar, satrançla oynayan kişilerin yanında dururdu. Bu davranışından rahatsız olanlar, onu Halifeye şikâyet etmiş ve onun bu tür şeylerden uzak durması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Halife Ebû Muhammed el-Mustadî' Biemrillâh, onu uyarmıştır. İbnu'l-Haşşâb ise ona şu cevabı vermiştir: “Böyle mekânlar faydadan yoksun değildir, ben ise hapis hayatı yaşamak zorunda değilim, bu görevi ben sizden istemedim siz bana verdiniz”. Bunun üzerine Halife: “Onu kendi haline bırakın.” demiştir.¹⁰

İbnu'l-Haşşab'ın yaşadığı dönemde Bağdât, Selçukluların yönetimindeydi. Abbâsî halifeleri, Fatımîler ve Büveyhîlerden çok büyük sıkıntılar çekiyor ve devamlı baskılarına maruz kalıyorlardı. Abbasi halifesi Kâim Biemrillâh'ın daveti üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in (ö.455/1063) 447/1055 tarihinde Büveyhîlerin

⁴ Ebû Muhammed, ‘Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed, İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*, thk. Ali Haydar, s. 9. (1972/1392).

⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

¹⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9; Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esdî, Dimeşkî, *Tabakâtu ibn Kâdî Şuhbe*, thk. Hafız ‘Abdulhalîm Han, 1.Baskı, ‘Alemler-Kutub, Beyrut, h.1407, II/19.

Bağdât'taki yüz on yıllık siyasi varlığına son vermesiyle İslâm dünyasının siyasi sorumluluğunu üstlenmiştir.¹¹ Ancak o, bu dönemde İslâm devletleri arasında tam bir birlik sağlayamamıştır. Doğu ve Batı'da küçük devletler oluşmuş ve birbirleriyle hükümlerlik yarışına girmişlerdir. Bu yüzden hicri 6. yy. Abbâsî halifelerinin nüfuzlarını kaybettiği devir sayılmaktadır.¹²

İbnu'l-Haşşab'ın yaşadığı dönemde meydana gelen siyasî krizlerden birisi de 513/1119 yılında meydana gelmiştir. Nitekim Halife Müsterşid Billâh'ın kardeşi olan Emir Ebu'l-Hasan, Hille'den uzaklaşarak Vasıt'a yerleşmiş ve halkı etrafında toplamayı başarmıştır. Kendisine katılan çok sayıda piyade ve atlı güçleriyle yanında yer almışlardır. Ebu'l-Hasan, bölgeyi ve etrafındaki ekili arazileri ele geçirmiş, devlet görevlilerini kovmuş, haraç ve vergileri kendisi almaya başlamıştır. Bu durum, halifenin zoruna gitmiş, sorunu çözmek için çareler aramaya başlamıştır.¹³

Bu devirde Müslümanlarla devamlı mücadele içinde olan haçlılar, Müslümanların can ve mal güvenliği açısından büyük bir tehdit teşkil etmişlerdir. Mal ve mülklerine el koyan haçlılar, canlarına da kastetmişlerdir. Lakin bütün bu zulümlere karşı Abbâsî ve Selçuklular ne bir tedbir almışlar ne de müdahalede bulunmuşlardır. Halife ve Müslümanların geneli, bu büyük öneme haiz olaylara gerekli ilgi ve alakayı göstermemişlerdir. Bu durumu fırsat bilen haçlılar, 513/1119 yılında Halep kentini işgal etmekten geri kalmamışlardır. Bağdât'tan yardım isteyen Halep halkının isteği karşısında Halife kayıtsız kalmıştır.¹⁴

Bu asırda, haçlı sorununun yanında, Bâtînî mezhebine mensup olanların çıkardıkları sorunlar da vardı. İslâm dünyasına yaydıkları fitnelerle yetinmeyen Bâtînîler, yaptıkları suikastlerle huzuru bozmaya devam etmişlerdir. Zira 505/1111 yılında haçlılarla savaşmaya giden ordunun komutanı olan Emir Mevdûd b. Altuntegin'e (ö.507/1113) dilenci kılığına girerek kalbinden bıçaklayan bir Bâtîni mezhebi mensubuydu. Bu olay Şam Camisi civarında gerçekleşmiştir.¹⁵

---

¹¹ Temir Selver, *Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2010, s. 45-46.

¹² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 5.

¹³ Cevzî, *Muntazam*, XVII/171-172.

¹⁴ Ebu'l-Hasan, 'İzzeddîn 'Ali b. Muhammed Şeybânî, İbnu'l-Esîr, el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4.baskı, Beyrut, 2003, IX/185.

¹⁵ Cevzî, *Muntezem*, XVII/123.

Batınîlerin gerçekleştirdiği bir diğer olay ise, 529/1135 yılında Abbâsî halifesi Müsterşid Billâh'a (ö.529/1129) karşı düzenledikleri suikasttır. Sultan Sencer'in (ö.552/1157) Mesud'a göndermiş olduğu elçilere eşlik eden askerlerin içine sızan on yedi kişilik Bâtînî bir gurup, halifenin bulunduğu çadıra saldırmış, halife ve yanındakileri katletmişlerdir.¹⁶

Faaliyetlerine devam eden Bâtînîler, 518/1124 senesinde bir başka hadise ile yine ortaya çıkmışlardır. Zira bu yılda Halife'ye bazı mektuplar gönderilmiştir. Bu mektuplarda Şam'dan gelen bir kafilenin içine sızmış bir grup Bâtînî olduğu bilgisi yer alıyordu. Bu şahısların, devlet bürokratlarına suikast hazırlığı içinde olduğu haber veriliyordu. Bu bilgi doğrultusunda, gelen kabile kontrol edilip sorguya çekilmiştir. Yapılan aramaların neticesinde yakalanan bu kişiler ve şehirde onlara yardım yataklık eden işbirlikçileri idam edilmişlerdir.¹⁷

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı asırda, İslâm dünyasının başına bela olan bir diğer fırka da Hasan b. Sabbâh'a (ö.518/1124) ait Haşhâşîler grubu idi. Batınîlere mensup olan bu gurup, devamlı haşhaş (esrar) içtikleri ve bağımlısı oldukları için kendilerine Haşhâşîler denilmiştir. İlk olarak Sava'da ortaya çıkan Haşhâşîlerle mücadele eden Selçuklu sultanı Melikşah (ö.485/1092) onlara karşı bir başarı elde edememiştir. Melikşah'ın ölümünden sonra İsfahan'da toplanıp güçlenmişlerdir. İsmâîlî mezhebine bağlı olan kurucu liderleri Hasan b. Sabbâh, Kazvin'de bulunan Mût kalesini ele geçirmiş ve hareketini buradan yönetmiştir. Şam bölgesinde de güçlenen Haşhâşîler, orada bulunan Efâmiye kalesini ele geçirmiş ve eşkiyacılık yapmaya başlamışlardır. Gençleri cezbe eden sahte vaatlerle gün geçtikçe güçlenen bu grup, 520/1126 yılında Baniyas'a, zamanla diğer bölgelere de hâkim olmuştur. Asıl görevleri üst düzey yöneticilere suikastler düzenlemek olan Haşhâşîler korkutucu bir güç haline dönüşmüşlerdi.¹⁸

Şia mezhebinin arkasına saklanarak emellerine ulaşmak isteyen Haşhâşîler, Müslüman halkı sürekli korkutmayı başarmışlardır. İslam âleminin en büyük dâhili düşmanı olan Haşhâşîleri ortadan kaldırmayı deneyen Selçuklular, hedeflerine ulaşamamışlardır. Aksine Haşhâşîler, Selçukluların en ünlü sultanı Nizamülmülk'ü katletmişlerdir. İslâm'ı temelden yıkıp kendi görüşlerine uygun bir yönetim şekli peşinde

¹⁶ Ebu'l-Fadl, Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2003, s.340.

¹⁷ Cevzi, *Muntezem*, XVII/225.

¹⁸ Ebû 'Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, Thk. Muhammed İsmâîl, Merve Mahmûd Arnâvût, Dâru Sâdr, Beyrut, 1999, II/11, 28, 31, 50, 53.

olan Haşhâşiler, Halife ve üst düzey yöneticilerin kalplerine büyük bir korku salmışlardır.¹⁹

Şüphesiz, İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemde gerçekleşen bu siyasî hadiselerin onun düşüncesinde ve yazdığı eserlerde olan etkisi inkâr edilemez. Nitekim o, bütün bu olanlara rağmen ilimle uğraşmaktan vazgeçmemiştir. Hayatı boyunca siyasete karışmamıştır. Devlet adamlarından uzak durmaya çalışmıştır. Bu yüzden de eleştirilmiştir. Diğer fırkalara olan tepkisini, Hanbelî mezhebine olan aşırı bağlılığı ile sergilemiştir.

1.5.2. Sosyal Durum

İbnu'l-Haşşâb el-Bağdâdî, hicrî altıncı asırda Bağdât'ta yaşamıştır. Bu dönemde Bağdât, Abbâsîlerin Hilâfet ve idare merkezi konumunda bulunuyordu. Abbâsîlerde toplum sosyal sınıflara ayrılmıştı. Halk ilk önce has ve avam olmak üzere iki ana tabakadan oluşuyordu. Âlimler, vezirler, kâtipler, edipler, kadılar ve emirlerden oluşan imtiyazlı ve üst sınıf olarak vasıflandırılan has tabaka, Halifenin yakınlarını da kapsıyordu. Devlet, bu sınıfı üstün kabul eder ve özel muamelelerde bulunurdu. Öyle ki bu sınıfa, babu'l-hasse adında özel bir kapı yaptırılmıştı. Bu sınıf, halifenin makamına bu kapıdan girer, onu karşılama merasimini de bu kapıdan icra ederlerdi. Ayrıca bu sınıf için özel mutfaklar yaptırılmış, atları için de ayrı ahırlar inşa edilmişti. Abbâsî toplum yapısında, bu sınıfa karşılık avam olarak nitelendirilen bir sınıf daha bulunuyordu. Bu tabakâ, hizmetçiler, köleler, esnaflar, çiftçiler, sanatkârlar ve diğer kısımlardan teşekkül ediyordu. Bu kesimin, çoğunlukla dini bilgileri eksik, kültür seviyeleri düşüktü. Kendilerine has, kapı ve mutfakları bulunan bu kesim, toplumun çoğunluğunu oluşturuyordu.²⁰

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemde Bağdât halkı, Kürtler, Türkler, İranlılar, Ermeniler, Nebatîler, Araplar, Çerkezler, Berberîler ve Gürcî etnik unsurlarından meydana geliyordu. Toplumda köleler de mevcuttu. Bunlar Slav, Rum ve Afrika zencilerinden oluşuyordu. Abbâsî toplum yapısında zimmîler de bulunuyordu. Bu sınıf,

---

¹⁹ Carl Brockelmann, *Târîhu 'ş-Şu'ubi'l-İslâmiyye*, Çev: Nebîh Emîn, Fâris-Munîr Ba'lebekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 5.Baskı, Beyrut, 1968, s.281-283.

²⁰ Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimaî*, Mektebetu'n-Nehdetu'l-Mısriyye, Kahire, 1968, IV/625; Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Dil Bilimsel Yönü* (Vâhidî'nin Basît Adlı Tefsiri Bağlamında) İlahiyat Yayınları, Ankara, 2018, s.8-9; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I/49-56.

Abbâsî devletinin diğer dinlere karşı yürüttüğü hoşgörü politikasından tam anlamıyla yararlanıyorlardı. Dolayısıyla sosyal hayatlarını özgürce yaşayabiliyor, ibadetlerinin edasında da herhangi bir engelle karşılaşmıyorlardı.²¹

Abbâsî devleti, mezhep olarak Sünnî mezhebini resmi olarak kabul ediyor ve kolluyordu. Sünnî Hanbelîler ise devletin kendilerine sunduğu bu imkânı kullanıyor ve etraflarına korku salıyorlardı. Şîî ve Sünnîler arasında münakaşalar meydana geliyor, zaman zaman kavgaya dönüşebiliyordu. Farklı ırklara mensup guruplar arasında da çatışmalar yaşanmıyor değildi.²²

Abbâsî devletinin, resmi mezhebi Sünnîlik olması hasebiyle, Bağdât halkının çoğunluğu Sünnîlerden meydana geliyordu. Bağdât'ta Sünnîlerle beraber yaşayan Şîîler de mevcuttu. İslâm dünyasının siyasî şartları gereği, Bağdât halkı mezhep esaslı bir birlikteliğe mecburdu. Bu durum hicri altıncı asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Örnek vermek gerekirse; Meşhedü Ebî Hanîfe, Babu'l-Ezc, Babu'l-Basrâ ve'l-Harbiyye Sünnîlerin kaldığı meskenler iken, Kerh mahallesi ise Şîîlerin kaldığı yer olarak biliniyordu. Mezhep çatışmalarının ateşlenmesinin ve bu mezheplere mensup guruplar arasındaki çatışmaların sebebi ise Abbâsî yönetiminin Sünnî mezhebini tercih edip desteklemesiydi.²³

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemdeki zengin ve emirlerin saraylarındaki lüks hayat ve konforlu yaşam tarzı vazgeçilmez hale gelmişti. Halk içinde çoğalmış olan ahlaki çöküntü kendilerini rahatsız etmeyen bir hale dönüşmüştü. Halk içinde hırsızlar kol geziyor, gasp vakaları da çok artıyordu. Ahlak dışı fiillerin yanında, inkârcı akımlar da revaçtaydı. Mezhep kavgaları çoğalmış, sosyal tabakâlar arasındaki gelir dağılımı dengesi bozulmuştu. Tezâhür eden kuraklık ve yokluk fiyatların yükselmesine neden olmuştu. Giderek şiddetlenen bu durum hicri 538 yılında tavan yapmıştı. Durum öyle bir hal almıştı ki hırsızlar tüccârların kıyafetlerini giyip güpegündüz işlerini yapabiliyorlardı.²⁴

Bu zaman diliminde meydana gelen önemli olaylardan biri de yaşanan kıtlık ve kuraklıktı. Zira hicri 518 yılında yağmurlar kesilmiş ve kıtlık baş göstermişti Şam, Irak,

²¹ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I/49-56.

²² Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I/49-56; İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, IV/527-625.

²³ Muhammed 'Abdullâh Ahmed Kadeât, *Hayâtu'l-İctimâ'îyye fî Bağdâd fî'l-Asrı'l-Abbâsî el-Ehîr*, (575-656/1179/1258), Dâru'l-Beşîr, Ammân, 2005, s.41-43.

²⁴ Cevzî, *Muntezem*, XVIII/31-38.

Musul, Diyarbakır ve Cezire şehirlerinin çoğunda temel yaşam maddeleri azalmış, fiyatlar tavan yapmıştı. Bu yaşanan hadise, hicrî 519 senesine kadar sürmüştür.²⁵

Yaşanan bütün bu olumsuzluklara rağmen sevindirici gelişmeler de cereyan ediyordu. Zira bazı yöneticiler adaleti teşvik etmiş ve hayat kalitesini yükseltmiştir. Bazen vergi ve haraçları kaldırarak halkı ferahlatmıştır. Öyle ki halk arasında oluşan güven ve istikrar fiyatlara olumlu yönde etki etmiştir.²⁶

Tarım, Abbâsî Devleti'nde çok büyük bir önem arz ediyordu. Zira devlet bütçesine giren gelirlerin çoğu ziraât yoluyla elde ediliyordu. Cizye, öşür, fey', harâç, zekât, vergi ve savaş ganimetleri devletin diğer en önemli gelirleri arasında yer alıyordu. Bu ve başka yerlerden elde edilen gelirlerle hem halife, vezir ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyor, hem de yapılan köprü, yol ve sulama kanallarına harcanan paralar bu kaynaklardan karşılanıyordu. Abbâsî halifeleri, devlet bütçesine ve hazinesine çok büyük önem veriyorlardı. Onun için devletin iktisadi hayatını tanzim etmek ve daha iyi icra etmek maksadıyla Dîvânu'l-Haraç ve Dîvânu'l-Beyti'l-Mâl isminde iki önemli müesseseyi faaliyete koymuşlardı.²⁷

1.5.3. İlmî ve Kültürel Durum

İbnu'l-Haşşâb'ın döneminde yaşanan siyasî çalkantı ve istikrarsızlığın aksine, ilim ve kültür alanında yapılan faaliyetler zirveye ulaşmıştır. Talebelerin yaptıkları ilim yolculukları, ilmî gelişmelere uzun soluklu katkı sağlamıştır. Siyasî istikrarsızlığın aksine, fikrî uyanış büyük bir mesafe kat etmiştir. Bu dönemde çeşitli ihtisâs alanlarında medreseler çoğalmış ve bu medreseler İslâmî ilimlerin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Nizâmü'l-Mülk et-Tüsî'nin (ö.485/1092) kurduğu Nizamiye Medreseleri bunların en önemlileridir. Bağdât ve Nişâbur Nizâmiye Medreseleri en meşhurlarıdır. Bağdât'taki Nizamiye Medresesi ilim talebelerinin merkezi konumundaydı. Teker teker ve cemâatler halinde buraya akın eden talebeler, geçimlerini sağlayan vakıflar sayesinde hayatın her türlü tekellüfâtından uzak, ilim tahsillerine devam ediyorlardı. Bu medreselerde, felsefe ilminde er-Râzî (ö.606/1210), dil ve edebiyat ilminde Ebû

²⁵ Cezerî, *Kâmil fi't-Târih*, IX/231.

²⁶ Cezerî, *Kâmil fi't-Târih*, IX/454,455.

²⁷ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I/49-56; İbrâhîm Hasan, *Târihu'l-İslâm*, IV/346-359.

Muhammed Kâsım b. Alî Hârirî (ö.516/1122), Kâdî el-Fadl (ö.596/1200) ve ‘İmâduddîn el-İsfehânî (ö.597/1201) gibi büyük allâmeler yetişmiştir.²⁸

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemde Bağdât, nahiv, edebiyat, lügat, tefsir, fıkıh, hendese ve felsefe gibi çeşitli ilim dallarının okutulduğu, ilmî yükseliş ve uyanışın merkezi idi. Abbâsî devletinin sonuna kadar Bağdât'ın, hilâfet merkezi olması, Hint, İnan ve Yunan kültür ve medeniyetlerinin burada buluşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda İslâm kültür ve medeniyetinden doğan çeşitli ilim ve sanatların merkezi durumundaydı. İslâm medeniyetinde filoloji, dinî, sosyal ve tabiî ilim dallarındaki ilk çalışmalar Emevî döneminde olmuş ise de bu ilimlerin sistemleştirilmesi ve müstakil bir hal alması, Abbâsîlere nasip olmuştur. Zira Halifeler tarafından Bağdât'ta yapılmış olan Hizânetü'l-Hikme, Hizânetü'l-Kütüp ve Beytü'l-Hikme gibi önemli ilim ve bilim müesseseleri hem bu ilimlerin kökleşmesini sağlamış hem de zamanla gelişerek bugünkü batı uygarlığının temelini oluşturmuştur.²⁹

Bağdât, Abbâsî devrinde İslâmî ilimlerin tedrisatına çok önem verildiği bir yer olması hasebiyle, zenginler, sultanlar, halifeler ve vezirler tarafından ilim ve hikmet evlerinin, kütüphanelerin inşa edilip faaliyete konulduğu bir mekâna dönüşmüştür. Nizâmülmülk tarafından Bağdât başta olmak üzere, farklı yerlerde kurulan Nizâmîye Medreseleri, eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu medreselerin eğitim faaliyetleri, İbnu'l-Haşşâb dönemini ve öncesini de kapsamaktadır. Bu medreselerin amacı; hem devletin ihtiyaç duyduğu yargıç ve idareci yetiştirmek, hem de Sünnî akideyi güçlendirip yayarak, Ehl-i sünnet âlimi yetiştirmek olmuştur. Aynı zamanda Şîi ve Batinîlerle mücadele de bu kurumların görevleri arasındaydı. Bu medreseler, aynı zamanda devletin işlerini idâme ettirmeyi ve kurumlarını denetlemeyi de üstlenmişti. İbnu'l-Haşşâb, hayatını böyle ilmî bir atmosferde tamamlamıştır.³⁰ Bağdât'ta yaptığı bu medreselerle yetinmeyen Nizâmülmülk, aynı amaçlarla Basrâ, Merv, Musul, Taberistân, Belh, Nişâbur, İsfehân ve Herât şehirlerinde de medreseler inşa etmiştir.³¹

²⁸ İbnul-Haşşâb, *Murtecel*, s.6.

²⁹ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I/49-56; İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, IV/420-627.

³⁰ Abdülmecîd, Ebu'l-Fetûh el-Bedevî, *Târîhü's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî hattâ Sukûti Bağdât*, Dâru'l-Vefâ', 2. Baskı, Mısır, 1988, s.179-188.

³¹ Ebû Nasr, Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. 'Abdilkâfi, es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Thk. Mahmûd Muhammed Tennâhî, 'Abdulfettâh Muhammed Huluv, Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-'Arabiyye, Kahire, 1964, IV/313.

Bu medreselerde yetişen âlimler, çeşitli bölgelere dağılarak İslâm medeniyet ve kültürünün yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır. Bu medreselere tahsis edilmiş gayri menkul mal ve vakıflar sayesinde hem müderrisler hem de talebeler geçim sıkıntısı çekmiyorlardı. Dönemin yaygın eğitim kurumları olan bu müesseseler, İslâm dünyası için çok değerli olmakla birlikte kendileriyle övünmeyi son derece hak ediyorlardı.³²

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı dönemde, otuz tanesi Bağdât'ta bulunan bu eğitim kurumlarının en büyüğü "Nizâmiye" Medresesi'dir. Bu medrese Nizâmülmülk'ün şahsı tarafından yapılmıştı. Bu medreselerin hepsi Bağdât şehrinin doğusunda inşâ edilmişti.³³

İbnu'l-Haşşâb'ın döneminde yaşanan ilmî ve kültürel canlılığın, fikrî hareketliliğin temelinde Nizâmiye Medreseleri yer alıyordu. Zira Bağdât, bu medreseler sayesinde ilmin ve kültürün cazibe merkezi haline gelmişti. Farklı bölgelerden buraya akın eden talebeler ilmî yarış ve rekabette sınır tanımıyorlardı. İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı bu asır, farklı alanlarda yetişmiş, her biri kendi alanında uzman pek çok büyük âlime tanıklık etmiştir. İbnu'l-Haşşâb, bu âlimlerden ve bu ilmî ortamdan istifâde etmeyi ihmal etmemiştir.³⁴

Netice itibariyle İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı bu asır, usullerin temellendirilmesi, nazâriyyâtın (teorilerin) oluşturulması merhalesi ile şerh, ta'lik, toplama ve düzenleme merhaleleri arasındaki geçiş dönemi olarak değerlendirebiliriz. Bu nedenle çalışma konumuz olan "*el-Murtecel*" adlı eser de bu dönemin bıraktığı etki ile müellif tarafından yazılmış bir şerhtir. Müellif ilmî birikimini kullanarak kaleme aldığı bu eseriyle şerh geleneğine farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın daha sonra yapılacak olan ilmî çalışmalara ilham kaynağı olması temenni edilmektedir.

1.6. Şerh Geleneği

Sözlükte, "şerh" "eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek" anlamına gelir. Terim anlamı ise sözlü ya da yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalardır. İlimler tarihinde bir telif türü olarak gelişen

³² Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Cubeyr Endülüsî, *Rihletu ibn Cubeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1964, s.205.

³³ Endülüsî, *Rihletu ibn Cubeyr*, s.205.

³⁴ Saîd Afgânî, (Mukaddime) *İğrâb fî Cedeli'l-İ'râb ve Lume'u'l-Edille fî Usûli'n-Nahv*, mlf. Ebu'l-Berekât, Kemâleddin 'Abdurrahmân b. 'Ubeydullâh İbnu'l-Enbârî, Dâru'l-Fikr, Suriye, 1957, s.5.

şerhler, genellikle bir ilim dalında meşhur olmuş muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik olan kısımların tamamlandığı, yapılan hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.³⁵

İslâm dünyasındaki şerh ve haşiye geleneği, ilk dönemlere kadar uzanır. Hz. Peygamberin (s. a. v.) Kur'ân'daki bazı meseleleri tefsir etmesi, az bilinen kelimelerin manalarını ve Kur'ân hükümlerini açıklaması İslâm kültüründe şerhin başlangıcı kabul edilebilir. Daha sonra özellikle Memlûklüler ve Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Dil bilimi, tarih, belâgat, biyografi vb. birçok dalda icra edilen şerh literatürü İslâm kültüründe kazandığı karakteristik özelliklerini Kur'ân'ı ve onun i'câzını daha iyi anlamaya yönelik yapılan araştırmalara borçludur. Şerh yazarları genellikle metin yazarlarından farklı kişilerdir. Bazen kendi kitaplarını şerh eden yazarlar da mevcuttur. İbn Mâlik et-Tâî'nin, "*Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Mekâsîd*" adlı eseri ve İbn Hişâm en-Nahvî'nin, "*Şuzûru'z-Zeheb*" ve "*Katru'n-Nedâ*" isimli eserlerine yazdıkları şerhler bunlardan bazılarıdır³⁶.

İslâm literatüründe zengin bir miras oluşturan şerh türü eserler, Arap dili ve edebiyatı alanında büyük miktarlara ulaşmıştır. En eski gramer çalışması olan Sibeveyh'in (ö.180/756) "*el-Kitâb'ı*" ve eserdeki şiir örnekleri üzerine birçok şerh kaleme alınmıştır.³⁷Sibeveyh ve sonrasında şerh, haşiye ve ta'lik geleneğini oluşturan başlıca nahiv kitapları şunlardır: "*el-Kitâb, el-Muktedeb, el-Usul, el-Cumelu'l-Kübrâ, el-Lume', el-'Avâmilu'l-Mie, el-Cumel fi'n-Nahv, el-Mufessal, el-Unmuzec, el-Kâfiye, el-Elfiyye, el-Acurrûmiyye, el-İ'râb 'an Kevâ'idi'l-İ'râb, Muğni'l-Lebib, Katru'n-Nedâ, el-'Avâmilu'l-Cedid, İzhâru'l-Esrâr.*"³⁸

Her müellif eserini yazarken şerhe ihtiyaç duymadan anlaşılması için yazar. Lakin üç sebepten dolayı şerhe ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

1-Müellif, zekâ kabiliyet ve birikimini kullanarak oluşturduğu konuyu, her okuyucunun aynı seviyede olmaması nedeniyle anlayamaması eserin şerhine ihtiyacı oluşturur.

³⁵ Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII/555-558.

³⁶ Şensoy, "Şerh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII/555-558

³⁷ Şensoy, "Şerh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII/555,558

³⁸ Ayhan Can, *Arap Nahvinde Kurucu Metin ile Şerh İlişkisi Bağlamında Zemahşeri'nin Unmüzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği*, Çorum, 2021, s.13,14.

2-Başka bir ilmî alana girdiği için temel bilgilere yer verilmemesi, düzenlenmelerinde eksikliklerin olması veya bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesi.

3-Müellifin eserinde yoruma muhtaç veya değişmeceli ifadelerin olması.³⁹

Şekil bakımından şerhler üç kısma ayrılır:

1-Metnin başında “kâle”(kevluhu) ifadelerinin yer aldığı şerhler. Bu şerhlerde metin bazen tamamen bazen de şerh içinde geçtiği için kısmen verilir. Taftâzânî'nin, “Şerhu'l-Mekâsîd'ı” ve el-İsfehânî'nin, “Metâli'u'l-Enzâr'ı” buna örnektir.

2-Metnin sadece şerhe konu olan bölümünün “kevluhu” ifadesiyle verildiği şerhler. Bu çeşit şerhlerde metnin tamamı hamîşte, sayfa başında veya satır aralarında verilir. İbn Hacer el-Askalânî'nin ve Kirmânî'nin, Buhârî'nin “el-Cami'u's-Sahîh'i” üzerine yazdıkları şerhler buna örnektir.

3-Metin ve şerhin birbiri içinde olduğu şerhler. Son dönemlerde yazılan şerhlerin çoğu bu şekildedir. Bu tür şerhlerde metin م (metin) veya ص (nass) harfleriyle şerhe de ش harfiyle işaret edilir. Bazen de metin, şerhten bir çizgiyle ayrılır. Bu çeşit şerhlerin bir başka özelliği de metnin parantez içine alınması, metin ve şerhin farklı karakterdeki harflerle yazılması ve metnin sayfanın üst kısmına şerhin ise sayfanın alt kısmına yazılması yöntemleridir.⁴⁰

Şârihlerin amacı, metni anlaşılır bir hale getirip eksik bırakılan bazı bilgileri eklemek olmuştur. Diğer taraftan doğru bilgileri aktarmak için analizler yapmışlardır. Bu bağlamda şerhler incelendiğinde birtakım yöntemler izledikleri görülmektedir. Şârihlerin önceledikleri en önemli konulardan birisi tanımlardır. Asıl metinde ilmî tanımları yapılmayan ve sadece örneklerle yetinen kavramların tanımını yapmışlardır. Şârihler bu tanımların tahlilini yapmışlar, doğruluk ve yanlışlıklarını tartışmışlardır. Ayrıca tanımlarda yapılan hataları ele almışlar ve çözüm yolları aramışlardır.⁴¹

Şârihlerin kurucu metne yaptıkları bazı katkıları şöyle sıralayabiliriz;

1-Asıl metinde verilen istişhâdları açıklamak, eksiklik varsa tamamlamak.

2-İhtilafları bir arada vermek.

³⁹ Şensoy, “Şerh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII/555-558

⁴⁰ Şensoy, “Şerh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII/555-558.

⁴¹ Ayhan Can, *Arap Nahvinde Kurucu Metin ile Şerh İlişkisi*, s.181.

3-Asıl metinde yapısal ve bilişsel sıkıntıları tespit etmek.

4-Birden fazla i'râb alma ihtimali olan kelimelerin, i'râbını yapmak.

5-Asıl metinde verilen bilgilerin ta'lil yöntemini kullanarak temellendirilmesini yapmak.⁴²

---

⁴² Ayhan Can, *Arap Nahvinde Kurucu Metin ile Şerh İlişkisi*, s.181-185.

2. İBNU'L-HAŞŞÂB'IN HAYATI, İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. İbnu'l-Haşşâb'ın Hayatı, İlmî ve Edebî Kişiliği

2.1.1. Hayatı

2.1.1.1. İsmi, Lakabı ve Künyesi

İbnu'l-Haşşâb'ın tam ismi: Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Nasr b. el-Haşşâb el-Bağdâdî'dir.⁴³ Bağdât'a nisbetle el-Bağdâdî, nahiv ilmindeki engin bilgisine nisbetiyle de en-Nahvî lakaplarıyla tanınır.⁴⁴ Ahşap işleriyle uğraşan büyük dedesinin lakabıyla anılarak İbnu'l-Haşşâb künyesiyle bilinir.⁴⁵ Kaynaklar, İbnu'l-Haşşâb ile aynı sırada yaşamış, aynı künyeye sahip başka fakih bir âlimin hayatını da kaydeder. Fakat onun ismi şöyledir: 'Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. 'Abdikâhir b. Muhammed b. Yûsuf b. el-Haşşâb el-Bağdâdî. (ö.533/1138)⁴⁶

2.1.1.2. Doğumu

İbnu'l-Haşşâb, 492/1100 tarihinde Bağdât'ta dünyaya gelmiştir.⁴⁷ İbn Hallikân onun bu tarihten daha önce doğmuş olabileceğini söylese de onun hayatını veren diğer bütün kaynaklar onun bu târihte dünyaya geldiği hususunda hemfikirdir.⁴⁸

2.1.1.3. Ahlakı ve Zühd Hayatı

İbnu'l-Haşşâb, Zeki, zarif, alçak gönüllü, tevâzu sahibi, mizahî bir kişiliğe sahipti. Bazı dostları ona; kafa uzar mı yoksa kısılr mı? Diye sorduklarında o; "önce uzar sonra kısılr" derdi. İbnu'l-Ahdar, onunla ilgili şunları kaydeder: "Sarığını rastgele takar, yönü hangi tarafa düşerse umursamazdı." Bunun nedenini soran arkadaşlarına; "Sarık hiçbir akıllının başında düzgün durmaz ki" diyerek şakalaşır. Bir gün ben ve Hanbelîlerden bir cemaat yanında bulunuyorduk. Cemaatten birisi ona şunu sordu: "Senin yanında dağların kitabı var mı?" İbnu'l-Haşşâb şöyle cevap verdi: "Ey akılsız etrafımdakileri görmüyor musun?" Öğle sıcaklığında evinde uyuduğu bir esnada kapı şiddetle çalınır.

⁴³ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, III/103.

⁴⁴ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242.

⁴⁵ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242.

⁴⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 5.

⁴⁷ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242.

⁴⁸ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242.

Kapıyı açıp ne istediklerini sorunca ona, şöyle dediler: “Her ikimiz birer şiir söyledik. Hangimizin daha güzel olduğuna sen karar ver. Bunun üzerine İbnu’l-Haşşâb, onlardan birisine şiirini okumaya başla, dedi. O, şiirini bitirdikten sonra diğeri başlamak isteyince ona: “Dur seninki daha güzel.” Dedi. Bunun üzerine adam: “Daha benim şiirimi dinlemeden nasıl karar verdin? diyerek itiraz edince: “Okumana gerek yok seninki muhakkak daha güzeldir. Çünkü bu dinlediğim şiirden daha kötü bir şiir olamaz.” dedi.⁴⁹

Müellif, küçük yaşta kendini ilme vermiş, hayatı boyunca hiç evlenmemiştir. Özel hayatında dağınık olduğu kişisel temizliğine önem vermediği nakledilir. Yazıda güzel bir hata sahipti. Sınırlı bir kişiliğe sahip olduğu için birçok eserini tamamlayamadan bırakmıştır. İlim ehline yakışmayan davranışlarda bulunurdu. Yol kenarlarında avam kısmıyla satranç oynar cahillerle şakalaşırdu. Zevk sefa ehline takılır, illizyonist ve sihirbazları izlerdi. Bunun üzerine eleştirildiği zaman o, “Bunlarda garip, tuhaf şeyler vardır.” derdi. Bununla birlikte elinden ilim kitapları eksik olmazdı. Halife ve ona yakın kişilerin meclislerinden uzak dururdu. Döneminin vezir ve reislerinden yetkili kişiler onu kendi meclislerinde görmeyi istedikleri halde, onların meclislerinde bulunmaktan kaçınırdı. Bu tip meclisler kişiliğine ters söylem ve davranışlarla dolu olduğu için tercih etmezdi. İbnu’l-Bârıd onunla ilgili şunları nakleder: “Bir gün ben Müstedi”in (ö.575/1179) yanındaydım. Halife bana: İbnu’l-Haşşâb’tan başka, tanıdığımız herkes bizi övdü. Bizim de onlara iyiliğimiz dokundu. Bunu ona haber ver.” dedi. Ben de durumu İbnu’l-Haşşâb’a bildirince bana şu iki beyti yazdı:

وَرَدَ الْوَرَى سِلْسَالَ جُودِكَ فَازْتَوَوْا   فَوَقَفْتُ دُونَ الْوَرْدِ وَثَقَّةَ حَائِمِ

ظَمَانٍ أَطْلُبُ خِفَّةً مِنْ رَحْمَةٍ   وَالْوَرْدُ لَا يَزِدَادُ غَيْرَ تَرَاحِمِ

“Halka, coşup akan mertliğin ulaştı da faydalandılar.

Ben de topluluğun arkasında aşırı bir şekilde bir şeyler aşıran gibi bekledim.

Aşırı susamış bir halde kalabalığın seyrekleşmesini beklerken,

⁴⁹ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

Kalabalığın ise, izdihâmının artmasından başka bir değişiklik olmuyordu.”

İbnu'l-Bârid, diyor ki; bu şiiri alıp Müstedi’’e ilettiğimde kendisine iki yüz dinar göndererek şöyle dedi: “Bizi daha fazla övseydi, ona daha fazla gönderirdik.”⁵⁰

İbnu'l-Haşşâb, kardeşiyle birlikte babalarından kalan eski bir evde ikâmet ederdi. Bu evde, ayrı büyük bir odası vardı. İçine bir hasır serilmiş olan bu odada, tahtadan yapılmış levhaların üzerine kitâplarını sermişti. Toz ve kirden temizlenmemiş olan bu odada, yıllarca ikâmet etmişti. Toprağın gizlemiş olduğu hasırın bir köşesine otururdu. Hatta kuşların, onun kitaplarının üstüne ve ortasına yuva bile yaptığı nakledilmektedir.⁵¹

2.1.1.4. Vefâtı

İbnu'l-Haşşâb 3 Ramazan cuma akşamı 567/1171 yılında Bağdât'ta hakkın rahmetine kavuşmuştur. Cumartesi günü Ebu'n-Necm b. Kabile tarafından cenâze namazı kılınmış, Ahmed kabristanında defnedilmiştir.⁵²İbnu'l-Cevzî, (508/1114-597/1201) İbnu'l-Haşşâb'ın, yaklaşık yirmi gün süren hastalığında, vefât etmeden iki gün önce onu ziyaret ettim. Kendi nefsinden umudunu kesmiş bir haldeydi. Bana: “Nefsimi Allâh'ın huzurunda hissediyorum.” dedi. İbnu'l-Ahdar ise İbnu'l-Haşşâb'ın vefatıyla ilgili şunları anlatır: “Hastalığında onu ziyaret ettik. Çok kötü bir durumda idi. Kâdî Ebu'l-Kâsım b. el-Ferrâ, onu evine götürdü, temiz elbiseler giydirdi, yedirip içirdi. Kitâplarını vakfettiğine şahit olduk.”⁵³

2.2. İlmî Kişiliği

Kaynaklarda geçen bilgilere göre İbnu'l-Haşşâb, hayatını ilme vakfeden bir âlim idi. Zira o, hayatı boyunca hiç evlenmemiş, buluş çağına ulaşmadan ilim tahsiline başlamıştır. Asrın büyük âlimlerinden rivayet etmiş, döneminde yaygın olan ilimleri

⁵⁰ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zehab*, VI/366-368; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, III/102-104; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, II/29-31.

⁵¹ Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/99-103.

⁵² Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XV/230-231.

⁵³ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XV/230-231.

öğrenmek için çaba sarf etmiştir. Hatta İbnu'l-Haşşâb hakkında şöyle denilmiştir: “Hiçbir ilim yok ki onda söz sahibi olmasın.”⁵⁴

Kaynaklarda İbnu'l-Haşşâb'ın, Nizâmiye Medreselerinde okuduğuna dair malumat verilmesi de tercih edilen görüşe göre, o da arkadaşları gibi bu medreselerde okuyup istifade etmiştir.⁵⁵

İbnu'l-Haşşâb, kitap satın alma hobisi vardı. İbnu'n-Neccâr'ın (ö.643/1245) onun hakkında şöyle bir nakilde bulunmuştur: “İlim ehlinde vefât edenlerin bütün kitaplarını satın alırdı. Bir gün beş yüz dinara kitâp satın almış, fakat parayı bulamadığı için evini satarak aldığı kitâpların parasını ödemiştir.”⁵⁶ Bu kitâp tutkusu yüzünden şık olmayan davranışlarda bulunduğu nakledilmektedir. Birisinden bir kitap ödünç aldığı zaman ve bu kitap geri istendiğinde; “kitâpların arasına karıştı bulamıyorum.” dediği olmuştur. O, bir kitâp satın almak istediğinde daha ucuza alabilmek için, sahibinin bir anlık gafletinden yararlanarak bir sayfasını kopardığı rivayet edilmektedir.⁵⁷ Bu davranışlarından pişman olmuş olacak ki vefât etmeden önce bütün kitâplarını ilim ehline vakfetmiştir.⁵⁸

İbnu'l-Haşşâb, çabuk sinirlenen bir yapıya sahip olduğu için birçok eserini tamamlayamadan bırakmıştır. Örneğin; “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” adlı eserinde kitabın ortasından birkaç konuya hiç değinmeden geçmiştir. Vezir Yahyâ b. Muhammed b. Hubeyre'nin (ö.560/1165) mukaddimesine yazdığı şerhi bitirmeden yırtması ve “*el-Lume*” şerhinde de böyle davranması bunun birkaç örneğidir.⁵⁹ İbnu'l-Haşşâb'ın hitâbet ve konuşma yeteneği kaleminden daha iyiydi.⁶⁰

İbnu'l-Haşşâb'ın ders halkaları vardı. Halife Mustedi' bi Emrillâh'ın (536/1142-575/1180), çocuklarının özel eğitimleriyle ilgilenirdi. Ayrıca Bağdât'ın çeşitli yerlerinde başka vazifeleri de vardı. Kur'ân-ı Kerimi kıraâatlarıyla okumuş, Hadis rivayetinde de bulunmuştur. Hanbelî mezhebine sıkıca bağlı olan İbnu'l-Haşşâb, dini zorlaştıran sayılı

⁵⁴ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/366-368; Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262, ibn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, III/102-104; Cevzî, *Muntezem*, XVIII/198; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/230-231.

⁵⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.7.

⁵⁶ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁵⁷ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁵⁸ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁵⁹ Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/99-103.

⁶⁰ Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/99-103.

Hanbelî âlimlerinden birisidir. Ehl-i sünnet akidesini benimser, Ahmed b. Hanbel mezhebini delilleriyle savunurdu. Hafız Ebû Muhammed b. el-Ahdar (ö.611/1215) ve Şeyh Muvaffıkıddîn el-Makdisî (ö.621/1225), İbnu'l-Haşşâb'tan rivayet etmiş ve onu "Hüccetü'l-İslâm" olarak nitelendirmişlerdir.⁶¹

Bid'atlara karşı olan İbnu'l-Haşşâb'a, bir gün annesi: "Ey oğlum seni diğer insanlar gibi regâib namazını kıldığını görmedim." Deyince, İbnu'l-Haşşâb annesine cevaben şöyle demiştir: "Anneciğim ben Peygamber (s. a. s.) ve ashabından rivayet edilen namazları tercih ederim. Bu namaz ise Peygamber (s. a. s.) ve ashâbından rivayet edilmiş bir namaz değildir."⁶²

İbn Teymiye, (ö.728/1328) İbnu'l-Haşşâb'ın ilmî kişiliği ile ilgili şöyle demiştir: "Şeyhimiz Allâme Hüccetü'l-İslâm İbnu'l-Haşşâb'ın, meclisine lügat ve nahiv öğrenmek için çokça gidip gelindi. Nahiv ve lügatta yaşadığı asırda hiç kimse onun seviyesine ulaşamamıştır."⁶³

İbnu'l-Haşşâb, dil ilminde dönemin âlimlerini geçmiştir.⁶⁴ Sem'ânî, onunla ilgili şöyle demiştir: "O, kâmil ve fazilet sahibi bir gençti. Lügat, nahiv ve hadis ilimlerinde engin bir bilgiye sahipti. Hadis okurken, anlaşılır, seri, doğru ve güzel bir şekilde okurdu. Ben dahil çok kişi ondan hadis dinlerdi. Usul bilgisine sahipti. Gün boyu aralıksız okurdu." Ebû Şuca' el-Bistâmî'nin onun hakkında şöyle dediğini duydum: "İbnu'l-Haşşâb, bana Ebû Muhammed el-Kutebî'nin "*Ğaribu'l-Hadis*" adlı kitabını okudu. Daha önce öyle seri ve doğru bir şekilde hiç kimseden dinlememiştim. Fazilet sahibi bir cemaat, onu dinlemek için hazır bulundu. Bu cemaat, İbnu'l-Haşşâb'ın, okuyuşunda bir dil sürçmesini, hatasını yakalamak istemişlerse de bunu başaramamışlardır."⁶⁵

Şeyh muvaffıkıddîn el-Makdisî'ye, İbnu'l-Haşşâb sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Arapça, nahiv ve lügat ilimlerinde asrının imamıydı. Lügat ve nahiv ondan sorulur, kapalı ve anlaşılması zor olan konular onun tarafından halledilirdi. Ders

⁶¹ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁶² Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/42-262.

⁶³ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/230-231.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, XV/230-231.

halkalarının çoğuna katıldım. Fakat yoğunluktan dolayı bir kısmına katılamadım. Hadis ve Şerhu'l-Hadis'te güzel kelim sahibiydi.”⁶⁶

İbn Neccâr, onunla ilgili öyle demiştir: “Nahiv ilminde asrının en bilginiydi. Hatta o, nahiv ilminde Ebû Alî el-Farisî'nin (ö.377/987) seviyesinde bir âlimdi. Hadis, lügat, mantık, felsefe, matematik, mühendislik alanlarında da bilgi sahibiydi. Hiçbir ilim dalı yoktur ki İbnu'l-Haşşâb'ın o ilimde güzel bir sözü olmasın.”⁶⁷

Yâkût el-Hâmevî, onun ilmî kişiliği ile ilgili şöyle demiştir: “İbnu'l-Haşşâb'ı, Ebû Alî el-Farisî'den daha âlim sayan Bağdât dilcilerinden bir kavim gördüm. Çokça hadis dinleyen İbnu'l-Haşşâb, bu dalda yetkinlik kazandı. Sahih olan hadisleri zayıf olanlardan ayırarak, hükümlerini araştırdı ve bu dalda derin bilgi sahibi oldu.”⁶⁸

İbn Sem'anî, ondan bahsederken şöyle demiştir: “Hadis ilminde derin bir bilgiye sahipti. Hadisleri doğru, anlaşılır hatasız, seri bir şekilde okurdu.”⁶⁹

İbnu'l-Ahdâr, (ö.611/1214) onunla ilgili şunları nakletmiştir: “İbnu'l-Haşşâb'ın şöyle dediğini duydum; ben sekiz tane ilim dalında uzmanım. Fakat hiç kimse o ilim dallarında bana soru sormadığı gibi, o ilimlere ehil olan kimseyi de görmedim.”⁷⁰

İbn Nuktâ, onu, hafızalarına itimâd edilen âlimler arasında saymıştır.⁷¹ Hadis rivayet etmiş, öğrencileri kendisinden hadis dinlemişlerdir.⁷² Hadis rivayetinde doğru sözlü, güvenilir olduğu gibi, tefsir ilminde de bilgi sahibiydi. Aynı zamanda ferâiz ilmine de vakıftı.⁷³

Edebiyat alanında da derin bir bilgiye sahipti. Nitekim 'Îmâdüddîn el-İsfehânî (ö.597/1201) “*el-Haride*” adlı eserinde onula ilgili şöyle demiştir: “Edebiyat ilminde önderimiz, Arap dili ilminde insanların en bilgisidir.”⁷⁴

⁶⁶ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁶⁷ Hâmevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/1496-1502.

⁶⁸ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁶⁹ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁷⁰ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁷¹ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁷² Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, II/29-31.

⁷³ Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/99-103.

⁷⁴ Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/99-103.

İbnu'l-Haşşâb, şiir ezberiyle gurur duyardı. Onun şiirleriyle ilgili İbnu'l-Ahdar'dan (ö.611/1214) gelen rivayet şöyledir: “Bir gün ben, yanına gittiğimde hasta haliyle bir kitabı mütalâ ettiğini gördüm. Bu nedir diye sorduğumda, bana şöyle dedi: İbn Cinnî, nahiv ile ilgili bir meseleye istişhâda bulunmak istemiş ama yapamamıştır. Ben ise bu meseleyle ilgili her bir beyti bir kasideden olan yetmiş tane şiir biliyorum.”⁷⁵

İbnu'l-Haşşâb'ın eserlerinden ve ilmî kişiliği ile ilgili nakledilen bilgilerden anlaşılıyor ki onun en çok uzman olduğu alan nahiv ve lügat ilmidir. Öyle ki onu, Ebû Alî el-Farisi'nin (ö.377/987) derecesinde görenler olmuştur.⁷⁶

2.2.1. Nahiv Ekolü

Gerçek şu ki; hicrî altıncı asırda nahiv âlimlerinin belli bir nahiv ekolüne bağlı kaldığını ve sadece o ekolün görüşlerini savunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu asırdaki nahiv âlimlerinin çoğu bir konu hakkında birçok görüşü teftiş etmişlerdir. Bu araştırma sonucunda kendilerine göre doğru olan görüşü tercih edip savunmuşlardır. Şu var ki, bu nahiv âlimlerinin üzerinde Basrâ ekolünün görüşleri ağır basmıştır. Bütün bunlara dayanarak İbnu'l-Haşşâb'ın, belli bir mezhebi savunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü; İbnu'l-Haşşâb, Basrâ ekolünün bazı görüşlerini reddettiği gibi Kûfe ve Bağdât ekollerinin de bazı görüşlerini reddetmiştir. Lakin savunduğu görüşlerin çoğunun, Basrâ ekolünün görüşleri olması ve kullandığı ıstılâhâtın da Basrâ ekolünün kullandığı ıstılâhât olması onun Basrâ ekolüne daha meyilli olduğunu göstermektedir.

Şu da bir gerçektir ki, bütün bu ekoller içinde, Basrâ ekolü mensublarının nahiv ve sarf ilminin kurucuları olmaları,⁷⁷ nahiv konusunda Kûfe ekolü'nün aksine prensiplerle hareket etmiş olmaları,⁷⁸ kendilerine olan meyli artırmıştır. Nitekim nahiv âlimlerinin bu takdirinin temelinde, Basrâ ekolünün nahiv ilminin usullerini koymuş olması⁷⁹ ve Basrâ ekolü mensuplarının aklî melekelerinin, Kûfe ekolü mensublarından daha derin ve daha geniş olması⁸⁰ yatmaktadır.

⁷⁵ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

⁷⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/1496-1502.

⁷⁷ Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, XXXII/300-306.

⁷⁸ Hulusi Kılıç, “Basriyyun”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, V/117,118.

⁷⁹ Şevki Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.18.

⁸⁰ Şevki Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.21.

2.2.2. Kendisinden Nakil Yapan Âlimler

Nahiv kaynaklarını incelediğimiz zaman onlarda, İbnu'l-Haşşâb'tan nakil yapan âlimlerin az olduğu görülmektedir. Onlardan bazıları şunlardır. İbnu'l-Hâcib (570/1174-646/1249), “*el-Emâlî*” adlı eserinde İbnu'l-Haşşâb'tan bir nakil yapmakta ve onu reddetmektedir. İbnu'l-Hâcib, bu bağlamda şunları kaydetmiştir; “İbnu'l-Haşşâb'a göre, دَاتُ اللَّهِ demek caiz değildir. Çünkü ona göre دَاتُ kelimesi صَاحِبَةٌ anlamındadır. Dolayısıyla اللَّهُ صَاحِبَةٌ denilemez. Ona şöyle cevap verilir: “Araplar دَاتُ لَيْلَةٍ آraplar dedikleri zaman ismi müsemmada misafir kırlarlar.”. Burada دَاتُ kelimesinden maksat medlûlüdür. Müdâfu ileyh'ten maksad ise lafzın kendisidir. “Bu lafızla isimlendirilmiş olan şey.” demiş gibidir. دَاتُ اللَّهِ denildiğinde ise Allah'ın (c. c) kastedildiğinden şüphe yoktur. Yalnız bunu mutlak bir şekilde kullanmak manayı bozduğu için câiz değildir. Burada söz konusu olan دَاتُ kelimesinin اللَّهُ lafz-ı celâl'e olan idâfesidir. Bu kullanım اللَّهُ lafz-ı celâl'in murad edildiği anlamda sahihtir. Bunun örnekleri Arap dilinde çoktur.”⁸¹

İbnu'l-Haşşâb'tan nakleden âlimlerden biri de Cemâleddîn İbnü'l-İyâz el-Bağdâdî'dir. (ö.681/1282) İbnu'l-İyâz, “*el-Kavâ'idu'l-Mutârehetu fi'n-Nahv*” adlı eserinde kendisinden rivayet ettiği bir görüşle istişhâda bulunmaktadır. İbnu'l-İyâz, bu çerçevede şunları kaydeder: “رُبَّ kelimesiyle bitişen مَا harfi, bazen nekire mevsûfe anlamına gelir. Buna delil olarak da İbnu'l-Haşşâb'ın, söz konusu şerhinde kendisiyle istişhâda bulunduğu örneği getirmektedir. Söz konusu örnek ise şudur: رُبَّمَا تُكْرَهُ النَّفُوسُ “Çoğu zaman nefisler, devenin ipini açmak gibi bir çözümü olan işlerden kerâhet ederler.” Burada رُبَّ kelimesine bitişen مَا harfinin شَيْءٌ anlamındadır. Yani nekire ve mevsûfedir.”⁸²

İbnu'l-Haşşâb'ın, kendisinden sonra gelen âlimlere etkisinin az olmasının nedenleri; yazdığı eserlerin şerh niteliğinde olması, kendisine ait görüşlerin az olması ve genellikle kendisine ait olmayan, diğer âlimlere ait olan görüşler arasında tercihte bulunması gibi sebeplerle açıklamak mümkündür

⁸¹ Osman b. Ömer Ebû Bekr b. Yûnus Cemaleddîn İbnu'l-Hâcib el-Kurdî, *el-Emâlî*, thk. Fahr Salih, Süleymân Kaddâre, Dâru Ammâr, Ürdün, 1989, II/885-886.

⁸² Cemâleddîn Huseyn b. Bedr b. İyâz b. 'Abdillâh, *Kavâ'idu'l-Mutârehetu fi'n-Nahv*, thk. Şerif 'Abdulkerim Neccâr, Alî Tefvik el-Hamd, Dâru'l-Emel, Ürdün, 2011, s.189.

2.2.3. Nahiv Âlimleri Arasındaki Yeri

İbnu'l-Haşşâb'ın yaşadığı asra bakıldığında, Arap dilinin mahalli lehçelerin ve yabancı kelimelerin hücum ve istilâsına uğradığı bir asır olduğunu görülecektir. Buna karşılık İbnu'l-Haşşâb ve muasırları bütün çabalarını Arap dilinin korunması ve temellendirilmesi için harcamışlardır. Örneğin; Cevâlikî'nin (466/1073-540/1145) “*el-Mu'arreb*” adlı eseri, el-Harîrî'nin (446/1054-516/1122) “*el-Makamât ve Bedretu'l-Gavâs fî Evhâmî'l-Havâs*” adlı eserleri bu çerçevede yazılmış en önemli eserlerdendir. İbnu'l-Enbârî de (513/1119-577/1181) dilcilerin ihtilaflarını karşılaştırmalı bir şekilde ele alan “*el-İnsâf*” adlı eserini kaleme almıştır. İbnu'l-Haşşâb ise, Arapça ilminin karşılaştığı bu ciddi sorun karşısında ilgisiz kalmamıştır. O da kafa karıştırmacı meselelerden uzak, basit kolay bir üslupla “*el-Murtecel*” adlı eseri kaleme almıştır.

İbnu'l-Haşşâb'ın, diğer âlimler arasındaki konumunu incelediğimizde şunları söylemek mümkündür:

- 1- Nahiv ilmini basitleştirerek avam kısmının anlayabileceği konuma getirmiştir.
2. Bütün bu çabalarını Arapça dilinin yabancı kelimelerin istilâsına uğradığı bir asırda icra etmiştir.
- 3- İbnu'l-Haşşâb, yaşadığı asrın bütün ilimlerini okumuş, her birisinden bir nebze de olsa malumat sahibi olmuştur.
- 4- İrticâlen (doğaçlama, tulûât, emprovize: hiç hazırlanmadan, birdenbire, içine doğduğu gibi, bir metne bağlı kalmadan) usulü ile yazdığı “*el-Murtecel*” adlı eseriyle muasırlarından farklı bir yöntem izlemiştir.
- 5- İbnu'l-Haşşâb, ilim talebelerinin kendisinden ilim öğrenmek için ilim meclislerine rağbet ettiği nadir şahsiyetlerdendir.
- 6- Birçok âlim kendisinden övgüyle bahsetmiştir.⁸³
- 7- Hiç evlenmemiş olan İbnu'l-Haşşâb, bütün gayretini ilmî öğrenip öğretmeye harcamıştır.
- 8- Bid'atlara karşı aşırı bir tepkisi vardı.
- 9-Hanbelî mezhebine aşırı bir şekilde bağlıydı.

⁸³ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, I/317; 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV/222.

10- Zamanının yöneticilerinin huzuruna gerekmedikçe çıkmazdı.

11- Sınırlı bir yapıya sahipti. Bu yüzden birçok eserin tamamlayamadan bırakmıştır.

12- Zarif, alçak gönüllü ve şakacı bir yapıya sahipti.

13- İbnu'l-Haşşâb, “*el-Murtecel fi Şehi'l-Cumel*” adlı eserini, bir sefer esnasında birkaç gün içerisinde kaleme almıştır.⁸⁴

14- İrticâlen (doğaçlama) yöntemiyle kaleme aldığı için kitâbının ismini “*el-Murtecel*” olarak koyduğunu kendisi ifade etmiştir.⁸⁵

2.3. Edebî Kişiliği

2.3.1. Şiirleri

İbnu'l-Haşşâb'tan, bazı şiirler rivayet edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır.

İbnu'l-Haşşâb, Hikmet ve nasihât ihtivâ eden bazı şiirler kaleme almıştır. İstişarenin önemini anlatan ve insanın öncelikle kendisine değer vermesi gerektiğini konu edinen şiirlerinden birisi şudur. İbnu'l-Haşşâb, bu şiirinde insanların ihtiyarlamasının ve saçlarının beyazlaşmasının, hallettiği sorunların eserleri olduğunu anlatmaktadır.

إِذَا عَنَّ أَمْرٌ فَاسْتَشِيرُ فِيهِ صَاحِبًا   وَإِنْ كُنْتَ دَا رَأْيٍ يُشِيرُ عَلَيَّ الصَّحْبِ
فَإِنِّي رَأَيْتُ الْعَيْنَ تَجْهَلُ نَفْسَهَا   وَتَذُرُكَ مَا قَدْ حَلَّ فِي مَوْضِعِ الشَّهْبِ⁸⁶

“Bir sorunla karşılaştığında hemen bir dostunla istişare et.

Her ne kadar fikir sahibi olsan da o senin dostluğunu pekiştirir.

Ben ise; gözün kendi benliğini göz ardı ettiğini gördüm.

Nefis, halledilen sorunları saçlarının beyazlığında idrak eder.”

İbnu'l-Haşşâb'ın, Nasihât ve irşâd ihtivâ eden bazı beyitleri de mevcuttur. İbnu'l-Haşşâb, bu beyitlerde hesap gününün önemli evrelerini betimlemektedir. Bu bağlamda; diriliş, sırat köprüsü, amel defteri, iyilerin mutlu sonu ve kötülerin pişmanlıkları betimlediği konular arasındadır. Ayrıca, dünya hayatına aldanılmaması gerektiği, insanın

⁸⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 4.

⁸⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 4.

⁸⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/1496.

kibirleşmesinin yersizliği, selef-i salih yolunun takip edilmesinin gerekliliği ve bid'atlardan, fitne yayan mezheplerden, uzak durulmasının elzem olduğu, ele aldığı nasihâtlardandır.

وَأَذْكَرُ إِذَا قُئِمْتَ يَوْمَ الْعَرْضِ مُنْتَفِضًا
مِنَ النَّرَابِ بِلَا قُطْنٍ وَلَا كَفْنٍ
وَجِيءَ بِالنَّارِ قَدْ مَدَّ الصِّرَاطَ عَلَيَّ
حَاقَاتِهَا تَنْتَلِطِي فِعْلٌ مُعْتَبِرٌ
وَتَنْشُرُ الصُّحُفَ فِيهَا كُلَّ مُحْتَقَبٍ
مِنَ الْمَخَازِي وَ مَا قَدَّمْتَ مِنْ حَسَنِ
قَدْ كُنْتَ تَنْسِي وَ تِلْكَ الصُّحُفُ مُحْصِيَّةٌ
مَا كُنْتَ تَأْتِي وَ لَمْ تُظَلِّمْ وَ لَمْ تُحْنِ
هُنَاكَ إِنْ كُنْتَ قَدْ قَدَّمْتَ مُدَّخِرًا
نُسْفِي مِنَ الْحَوْضِ مَاءَ غَيْرِ ذِي أَسْنِ
عِنْدَ الْجَزَاءِ تَعْضُ الْكَفِّ مِنْ نَدَمٍ
عَلَيَّ تَحْطِيبِكَ فِي سِرِّ وَ فِي عَلَنِ
لَا تَرَكَنَّ إِلَيَّ الدُّنْيَا فِي جَدَثٍ
يَكُونُ دَفْنُكَ بَيْنَ الطَّيْنِ وَ اللَّيْنِ
وَاسْتَنْنَ بِالسَّلْفِ الْمَاضِي وَ كُنْ رَجُلًا
مُبْرَأً مِنْ دَوَاعِي الْعَيِّ وَ الْفِتَنِ
فِيهَا خَلَاةٌ عَلَيَّ الْإِتَارَ وَ السُّنَنِ
87 وَ دَعِ مَذَاهِبَ قَوْمٍ إِثْمًا

“Hatırla ki, hesap gününde topraktan titreyerek

Kefensiz ve pamuksuz çıkacağıın günü.

Sırat köprüsü üzerine serilmiş halde ateş getirilir.

Dolandırıcı ve aldatıcıların amellerine tutuşarak

İçinde bütün amellerin olduğu sahifeler dağıtılır

Sen yaptıklarını unutturken, o sahifeler amellerini kaydediyordu.

O gün, sana ne zulüm edilir ne de ihanete uğrarsın

Kendin için yaptığın iyilik ve pişmanlıklarla dolu olarak

Eğer, orda kendin için bir hazırlık yapmış isen,

Havz-ı kevserin tatlı suyundan içersin.

Cezâ ile karşılaştığında pişmanlıktan elini ısırırsın.

Gizli ve açık yaptığın hatalarından dolayı

⁸⁷ Selâmî, Zeylu Tabakâti'l-Henâbile, II/261.

Sakın dünyaya dayanıp bağımlı kalma

Defnin kabirde toprak ve kerpiçlerin arasında olacaktır.

Eski seleflerin yolunu izle ve öyle bir adam ol ki

Fitne ve bozgunculuğu çağrıştıran şeylerden uzak

Başka kavimlerin, günahlarla dolu mezheplerini bırak.

Onlarda, öncekilerin yoluna ve sünnete muhâlefet vardır.”

İbnu'l-Haşşâb'ın, birçok ilimde söz sahibi olduğu âlimler tarafından teyit edilmiştir. Bu ilimlerden birisi de şiir ilmidir. Nitekim, önemli meseleleri nazım üslubunu ustalıklı kullanarak işlemiştir. İbnu'l-Haşşâb'ın, şiir fenninde de mahir olduğu, şiirin çeşitli üsluplarını ustalıklı kaleme almasından anlaşılmıştır.

2.4. Hocaları

İbnu'l-Haşşâb'ın, kendilerinden az çok ders alıp istifâde ettiği hocalarından bazıları şunlardır:

1- Ebu'l-Hayr, Sellâme, el-Kefertâbî. Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde hocasıdır. (ö.534/1139)⁸⁸

2- Ebu'l-Hasan b. Ebî Zeyd en-Nahvî “el-Fesîhî” olarak bilinir. Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde hocasıdır. (ö.516/1122)⁸⁹

3- Ebû Bekr, eş-Şirâzî, el-Kettân, (ö.510/1116) İbnu'l-Haşşâb kendisine itimâd ederdi. İbnu'l-Haşşâb'ın, nahiv ilmini sadece el- Kettân'dan okuduğu rivayet edilmiştir. Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde hocasıdır.⁹⁰

4- Ebû Mansur, el-Cevâlikî. (ö.539/1144) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde hocasıdır.⁹¹

⁸⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I/594.

⁸⁹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, II/197

⁹⁰ Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, III/52.

⁹¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, II/308.

5- Ebu's-Se'adât, el-'Alevî. "İbnu's-Şecerî" olarak bilinir. (ö.542/1137) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde hocasıdır.⁹²

6- Ebu'l-'Îz Ahmed el-'Ukberî. (ö.526/1131) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹³

7- Ebû Gâlib, Ahmed b. el-Bennâ. (ö.527/1132) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁴

8- Ebu'l-Kâsım, İsmâil, Semerkandî. (ö.537/1142) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁵

9- Ebû 'Abdullâh, el-Hüseyn "İbnu'd-Debbâs" olarak bilinir. (ö.524/1129) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁶

10- Ebû Mansur, 'Abdurrahmân el-Kazzâr. (ö.535/1140) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁷

11- Ebu'l-Hasan, Alî, ez-Zâğuvânî. (ö.527-1132) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁸

12- Ebu'l-Ğenâim Muhammed, en-Nersî. (ö.510/1116) Hadis ilimlerinde hocasıdır.⁹⁹

13- Muhammed, b. el-Ferrâ'. (ö.526/1131) Hadis ilimlerinde hocasıdır.¹⁰⁰

14- Ebu'l-Kâsım, Hibetullâh el-Harîrî, "İbnu't-Tabber" olarak bilinir. (ö.531/1136) Hadis ilimlerinde hocasıdır.¹⁰¹

15- Ebu'l-Kâsım, Hibetullâh b. Huseyn. (ö.525/1130) Hadis ilimlerinde hocasıdır.¹⁰²

16- Yahyâ b. 'Abdulvahhâb, b. Munde. (ö.511/1117) Hadis ilimlerinde hocasıdır.¹⁰³

⁹² Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, II/324; Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, III/356.

⁹³ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/129.

⁹⁴ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/132.

⁹⁵ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/184.

⁹⁶ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/114.

⁹⁷ 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/176.

⁹⁸ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, I/404.

⁹⁹ Cevzî, *Muntezem*, XVII/150.

¹⁰⁰ Cevzî, *Muntezem*, XVII/274.

¹⁰¹ Cevzî, *Muntezem*, XVII/326.

¹⁰² Cevzî, *Muntezem*, I/29.

¹⁰³ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, I/291.

17- Muhammed b. Hüseyin el-Mezrekî. (ö.527/1132) Ferâiz ilimlerinde hocasıdır.¹⁰⁴

18- Ebû Bekr, Muhammed, el-Ansârî. (ö.535/1140) Matematik ve mühendislik ilimlerinde hocasıdır.¹⁰⁵

2.5. Öğrencileri

İbnu'l-Haşşâb'tan, az çok ders alıp istifade eden öğrencilerinden bazıları şunlardır:

1- Ahmed b. Hibetullâh, "ez-Zâhid" olarak bilinir. (ö.611/1214) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹⁰⁶

2- Ebû Mansur, Es'ad, "İbn 'Abertî" olarak bilinir. (ö.589/1193) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹⁰⁷

3- Hasan b. Alî, el-İskâfî. (ö.596/1199) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹⁰⁸

4- Ebu'l-Yemen Zeyd, el-Kindî. (ö.613/1216) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹⁰⁹

5- Abdussâmed b. Yûsuf, ed-Derîr. (ö.576/1180) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹¹⁰

6- Ebu'l-Hasan, Alâ el-Bağdâdî. (ö.601/1204) Nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹¹¹

7- Ebû Mahmûd Abdul'aziz, el-Ehder. (ö.611/1214) Hadis ilimlerinde öğrencisidir.¹¹²

8- Ebû Se'id, 'Abdulkerîm, es-Sem'ânî. (ö.563/1167) Hadis ilimlerinde öğrencisidir.¹¹³

---

¹⁰⁴ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, II/29.

¹⁰⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, II/29.

¹⁰⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, I/395.

¹⁰⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, I/441.

¹⁰⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, I/514.

¹⁰⁹ Kıfî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/10.

¹¹⁰ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, II/97.

¹¹¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'at*, II/185.

¹¹² 'Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V/85.

¹¹³ Cevzî, *Muntezem*, XVIII/178.

9- Ebû Muhammed, ‘Abdullâh, el-Makdisî, (ö.620/1223) Hadis ilimlerinde öğrencisidir.¹¹⁴

10- Ebû Ahmed, ‘Abdulvahhâb, b. Sukeyne (ö.607/1210). Nahiv, lûgat ve edebiyat ilimlerinde öğrencisidir.¹¹⁵

2.6. Eserleri

İbnu'l-Haşşâb, muhtelif ilim dallarında birçok eser telif etmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

1- “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” Adlı eser. (Arap dilinin Nahiv ve Sarf konularını ihtivâ eder. Bu eser çalışmamızın konusu olan eseridir.)

2- “*Şerhi'l-Lume*”, “*el-Lüme*” adlı eserin müellifi İbn Cinnî el-Mûsilî'dir. (ö.392/1002) İbn Cinnî, edebiyat ve nahiv ilminde öncüldü. Şiirleri de mevcuttur. Musul'da doğmuş, Bağdât'ta vefât etmiştir. Babası Rumî bir köleydi. Bu eser Nahiv ilmine dair yazılmış küçük hacimli kitaptır. Hocası olan Ebû Alî el-Fârisî'nin kelamından derleyip toplamıştır. Nahivle ilgilenen âlimler bu eser üzerine birçok şerh yazmışlardır. İbnu'l-Haşşâb, bu eser üzerine üç cilt şerh yazmış, ancak bu şerhini tamamlayamamıştır. Söz konusu Şerhi “Nidâ” konusuna kadar işlemiştir.¹¹⁶

3- “*Şerhu Mukaddimetü'l-Vezir*”, adlı eser. “*Mukaddimetü'l-Vezir*” adlı eser İbn Hubeyre'ye aittir. (ö.560/1165) Nahiv ilmiyle ilgili yazılmış bir eserdir. Bu eser bazı kaynaklarda “*el-Muktasad fin-Nahv*” olarak ta zikredilir. İbn Hubeyre, İbnu'l-Haşşâb'ı bu kitâbı şerh etmesi için teşvik etmiştir. İbnu'l-Haşşâb, onun eserini şerh etmiş ve şerhin hacmi dört cilde ulaşmıştır. Fakat bu şerhi de yine tamamlayamamıştır. Bu şerhinde de ancak “Nunu's-Sekile ve'l-Hafife” konusuna kadar şerh edebilmiştir.¹¹⁷

4- “*er-Redd âlâ İbn Babışaz*” adlı eser. İbn Babışaz'ın (ö.429/1077) *El-Cumelu'z-Zeccâci* (ö.337/949)¹¹⁸ adlı kitâba yazdığı şerhe, İbnu'l-Haşşâb'ın yazdığı reddiyedir.¹¹⁹

¹¹⁴ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, III/281.

¹¹⁵ ‘Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VII/48.

¹¹⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.21.

¹¹⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.22.

¹¹⁸ Selâmî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, II/242-262.

¹¹⁹Mustafâ b. ‘Abdullâh Hâcî Halife, Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn ‘an Esmâi'l Kutubi ve'l Funûn*, thk. Muhammed Şerâfeddîn Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-‘Arabiyye, Beyrut, 2008, II/626.

5- “*er-Redd âlâ el-Hatib et-Tebrîzî*” adlı eser. Hatib et-Tebrîzî’nin, (ö.502/1109) “*Tehzîbu İslâhî l-Mantık*” adlı eserine yazdığı reddiyedir.¹²⁰

6- “*el-Haşiyetu âlâ Dürretu l-Ğavâs fî Evhâmu l-Havâs*” adlı eser. Harîrî’ye (ö.516/1122)¹²¹ ait olan “*Dürretu l-Ğavas fî Evhâmû l-Havâs*” adlı esere yazdığı haşiyedir.

7- “*er-Redd âlâ Emâlî İbnu ’ş-Şecerî*” adlı eser. İbnu’ş-Şecerî’ye, (ö.542/1148) ait olan “*Emâlî*” adlı kitâba yazdığı reddiyedir. İbnu’l-Haşşâb, bu kitâbı kendisinden dinlemek istemiştir. İbnu’ş-Şecerî bundan İmtina edince bunun üzerine İbnu’l-Haşşâb, kitâbın bazı bölümlerine reddiye kaleme almıştır. Buna vakıf olan İbnu’ş-Şecerî de, İbnu’l-Haşşâb’a “*el-İntisâr*” adlı bir reddiye kaleme almıştır.

8- “*Eğlâtu l-Harîrî*” ya da “*er-Redd âlâ Makamâtı l-Harîrî*” adlı eser.¹²² İbnu’l-Haşşâb Hârîrî’nin (ö.516/1122) “*Makâmât*” adlı eserindeki, lugat. Uslub, nahiv ve belagat açısından hatalarını ele almıştır. İbnu’l-Berrî (ö.572/1187) ise; Harîrî’yi destekleyerek, İbnu’l-Haşşâb’ın reddiyesine reddiye yazmıştır. Her iki reddiye de birleştirilmiş ve “*Makâmâtı l-Harîrî*” ile bir araya getirilerek “*Münâzârâ*” şeklinde Mısır’da, Matba’atu’l-hüseyniyye’de, 1343/1925 tarihinde basılmıştır.¹²³

9- “*el-Kasîdet u-l-Bedî’yye*” adlı eser. Çeşitli faziletleri ve ilmî konuları kapsayan bir kasidedir. İbnu’l-Haşşâb bu kasideyi, İbn Dehhân’ı (ö.569/1174) imtihan edici ve benzerini getirmekten aciz bırakıcı bir yöntemle kaleme almıştır.¹²⁴ Edebiyat kitapları bölümünde 3908 rakamıyla Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye kütüphanesinde mahtut bir nushası vardır.¹²⁵

10- “*Cevâbu l-Mesâilî l-İskenderânîyye*” adlı eser. İştikâk ilminde yazdığı bir eserdir.¹²⁶

11- “*Âmin Risâlesi*” adlı eser. Âmin kelimesinin duada kullanılışı ve hükmü üzerine yazmış olduğu bir eserdir. Türkiye’de köprülü kütüphanesinde 1393 numarasıyla

¹²⁰ Selâmî, *Zeylu Tabakâti l-Henâbile*, II/242-262.

¹²¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunun*, Beyrut, 2008, III/205

¹²² Hamevî, *Mu’cemu l-Udebâ*, XVII/50; Selâmî, *Zeylu tabakâti l-Henâbile*, II/242-262.

¹²³ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.23.

¹²⁴ Selâmî, *Zeylu Tabakâti l-Henâbile*, II/242-262; Carl Brockelmann, *Târihu’ş-Şu’ûbi l-İslâmiyye*, I/493.

¹²⁵ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.23.

¹²⁶ Selâmî, *Zeylu Tabakâti l-Henâbile*, II/242-262.

bir nüshası mevcuttur. Brocelmann, “*Mesoex*” mecellesinin bu risaleden esinlenerek yazıldığını söylemiştir.¹²⁷

---

¹²⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu 'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye*, I/493.

2.7. ‘Abdulkâhir el-Cürcânî ve El-Cümel Adlı Eseri

2.7.1. ‘Abdulkâhir el-Cürcânî

‘Abdulkâhir Cürcânî (ö.471/1078-79) fars asıllıdır. Cürcân’da ikâmet etmiştir. Bütün hayatını burada geçirmiştir. Nahiv ve belâğat âlimidir.¹²⁸ Kaynaklar doğum tarihi hakkında bilgi vermez. Kitap okumayı severdi. Özellikle nahiv ve edebiyat kitaplarını tercih ederdi. İkamet ettiği Cürcân şehrini bir kere olsun terk etmediği rivayet edilmektedir.¹²⁹

‘Abdulkâhir Cürcânî, Ebû Alî el-Farisî’nin yeğeni olan Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. ‘Abdulvâris’ten (ö.421/1030) ders almıştır. Hatta kaynaklar sadece ondan ders aldığını nakletmektedirler. Çünkü ilim talebi için dahi Cürcân’ı terk etmemiştir. Ayrıca Ebu’l-Hasan Alî b. Abdul’aziz’den (ö.392/1001) de ders aldığı rivayet edilmektedir. ‘Abdulkâhir Cürcânî, bu hocasına karşı çok hassastı. Kendisinden bahsedildiği zaman ondan ders aldığı için gurur duyardı.¹³⁰

Herkes tarafından kabul edilen “Belâğat ilminin şeyhi” ünvanına sahip olan ‘Abdulkâhir el-Cürcânî, aynı zamanda “İmâmü’n-Nuhât” olarak da bilinir. Tahsilini bitirdikten sonra Cürcân’da ders vermeye başlayan ‘Abdulkâhir el-Cürcânî, ilim meraklıları tarafından büyük bir ilgi görmüştür.¹³¹ Kendisinden ders alan bazı öğrencileri şunlardır:

1-Ebû Nasr, Ahmed, eş-Şecerî (ö.490/1096).

2-Ahmed b. Abdullâh, ed-Derîr, (ö.500/1106).

3-Alî b. Muhammed, el-Fesihî (ö.516/1122). Kendisinden Nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.

4-Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Hatib et-Tebrîzî (ö.502/1108). Nahiv, Belâğat ve dil imamlarından birisidir. Nizâmiye medreselerinde ders vermiştir.¹³²

¹²⁸ Kiftî, *İnbâhü’r-Ruvât*, II/188

¹²⁹ ‘Abdulkâhir b. ‘Abdurrahmân el-Cürcânî, *Kitâbu Şerhi’l-Cümel fi’n-Nahv*, Thk. Hatice Muhammed Hüseyin Pakistânî, h.1407-1408, s.12; Ahmet Tekin, *‘Abdulkâhir el-Cürcânî ve Esrârü’l-Belâğa adlı eseri*, 1. Baskı, İlahiyat yayınları, Ankara, s.49.

¹³⁰ Cürcânî, *Kitâbu Şerhi’l-Cumel fi’n-Nahv*, s.13.

¹³¹ Nasrullâh Hâcî Müftüoğlu, “Abdulkâhir Cürcânî”, *DİA*, TDV Yayınları, 1988, İstanbul, I/247-248.

¹³² Cürcânî, *Kitâbu Şerhi’l-Cumel fi’n-Nahv*, s.18.

2.7.2. Eserleri

‘Abdulkâhir el-Cürcânî, birçok eser te’lif etmiştir. Nahiv, belâğat ve Kur’ân-ı Kerim ilimlerinde yazdığı bazı eserleri şunlardır:

1- *Esrâru’l-Belâğa*: Belâğat ve şiirin belli başlı meselelerini ana hatlarıyla belirtildiği bir eserdir.

2- *Delâillu’l-İ’câz*: Kur’ân-ı Kerim’in i’câzının nazımda olduğunu söyleyerek birçok belâğat konusunu ele aldığı orijinal bir eserdir.

3- *er-Risâletü’ş-Şâfiye*: Kur’ân-ı Kerimin i’câzına dair yazılmış bir risaledir. Bu kitâpta da Kur’ân-ı Kerimin i’câzının nazmında olduğu görüşü ağırlıklı olarak işlenmiştir.

4- *el-‘Avâmilü’l-Mi’e*: Kelime ve cümlelerin i’râbına tesir eden yüz âmili konu alan gramer kitabıdır.

5- *Kitâbu’l-Cumel*: Arap dili gramerine dair yazılmış muhtasar bir kitâptır. Müellif bu kitâbını “Telhîs” adıyla şerh etmiştir. Bu eserin diğer şârihlerinden bazıları şunlardır: Ebû Muhammed, İbnu’l-Haşşâb’ın (ö.567/1171), (Bu kitâp Alî Haydar tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.) İbn Usfûr (ö.669/1271), Ebu’l-Feth Muhammed. Be’lî (ö.709/1310), Muhammed b. Ahmed el-Kayserî (ö.758/1356), ve el-İznîkî (ö.945/1538).¹³³

Bu kitâbın İbnu’l-Haşşâb tarafından yapılan şerhi, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

2.7.3. el-Cumel Adlı Eseri

Arap dili gramerinde “*el-Cumel*” adında birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Zeccâcî’nin (ö.311/923) “*el-Cumel*” adlı eseri (uzun örneklerle dolu olması dışında faydalı bir kitâptır), İbn Halveyh’in (ö.370/980) “*el-Cumel*” adlı eseri, Ebû Abdullâh b. Hişâm’ın (ö.570/1174) “*el-Cumel*” adlı eseridir.¹³⁴

Bu kitâp, yine ‘Abdulkâhir el-Cürcânî’ye ait olan el-‘Avâmil adlı eserin kısa bir şerhidir. Beş fasıldan oluşur. Birinci fasıl mukaddimelerden ibarettir. İkinci fasıl; fiillerin âmilleri, üçüncü fasıl; harflerin âmilleri, dördüncü fasıl; isimlerin âmilleri, beşinci fasıl

¹³³ Müftüoğlu, “Abdulkâhir Cürcânî”, *DİA*, TDV Yayınları, 1988, İstanbul, I/247,248.

¹³⁴ Cürcânî, *Kitâbu Şerhi’l-Cumel fi’n-Nahv*, s.27.

ise münferid şeylerden bahseder.¹³⁵ ‘Abdulkâhir el-Cürcânî’nin söz konusu eseri üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Abdulkâhir Cürcânî, söz konusu kitabını “*Şerhi ’l-Cumel*” isimli kitabıyla şerh etmiştir.

2- Ebû Muhammed, b. Haşşâb’ın (ö.567/1171) “*el-Murtecel fi Şerhi ’l-Cumel*” adlı şerh. Bu eser Alî Haydar tarafından m.1972 tarihinde tahkik edilerek neşredilmiştir.

3- Ebu’l-Hasan Alî Hadremî’nin (ö.609/1212) “*Şerhi ’l-Cumel*” adlı şerhi.

4- Ebû Yâkub Yûsuf Sekkâkî’nin (ö.626/1228) “*Şerhi ’l-Cumel*” adlı eseri.

5- Ebu’l-Feth, Muhammed, Be’lî’nin (ö.709/1310) “*el-Fâhir fi Şerhi Cumeli ‘Abdulkâhir*” adlı şerhi.¹³⁶

---

¹³⁵ Cürcânî, *Kitâbu Şerhi ’l-Cumel fi ’n-Nahv*, s.27.

¹³⁶ Cürcânî, *Kitâbu Şerhi ’l-Cumel fi ’n-Nahv*, s.27-30.

3. EL-MURTECEL Fİ ŞERHİ'L-CUMEL'İN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Adı ve İbnu'l-Haşşâb'a Aidiyeti

İbnu'l-Haşşâb'ın hayatını ve eserlerini konu alan bütün kaynaklar, bu eserin ismi konusunda herhangi bir ihtilâfa yer vermemişlerdir. Kaynaklar, İbnu'l-Haşşâb'ın eserlerini sıralarken, “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” adlı eserini de zikrederler. Dolayısıyla bu eserin isminin bu şekilde olduğu şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde açıktır. Ayrıca İbnu'l-Haşşâb, eserin mukaddimesinde eserini “*el-Murtecel*” olarak isimlendirdiği görülmektedir.¹³⁷

Bu eserin, İbnu'l-Haşşâb'a aidiyeti hususuna gelince; kaynaklarda bu konuda hiçbir fikir ayrılığına rastlanmamıştır. Bu eserin, el-Haşşâb'a ait olduğu hususu tüm kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. ‘Abdulkâhir el-Cürcânî’nin, “*el-Cumel*” adlı eseri üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden birisi de İbnu'l-Haşşâb'ın “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” adlı eseridir.¹³⁸Bütün bu bilgiler, söz konusu eserin İbnu'l-Haşşâb'a ait olduğu gerçeğini destekler niteliktedir.

3.2. Yazılış Gayesi

İbnu'l-Haşşâb, eserin mukaddimesinde bu eseri yazmaktan gayesinin, Cürcânî'nin “*el-Cümel*” adlı eserini şerh etmek olduğunu beyan etmiştir. Nitekim o konuyla ilgili şöyle demektedir: “Bu eser, Cürcânî'nin “*el-Cumel*” adlı eseri üzerine yazılmış kısa bir şerhtir.”¹³⁹Müellif, “*el-Cümel*” adlı eserdeki kapalı ve anlaşılması zor ifadeleri açıklamak ve okuyucunun zihninde Arap dili hakkında bir meleke oluşturmak için bu şerhi kaleme almıştır. Nitekim bazen هَذَا فَحَسْ أَمْثَالَهُ (Buna benzer olanları buna kıyas et.),¹⁴⁰ هَذَا فَحَسْ عَلِي هَذَا (Buna kıyas et.)¹⁴¹ وَ عَلِي هَذَا فَتَقْصَحِ الْبَوَاقِي (Geri kalan örnekleri buna göre izah et.)¹⁴² gibi cümleler kullanarak talebenin ufkunu açmaya ve onu araştırmaya sevk etmektedir.

¹³⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 4,5.

¹³⁸ Cürcânî, *Kitâbu Şerhi'l-Cumel fi'n-Nahv*, s.19-23.

¹³⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.5.

¹⁴⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.26.

¹⁴¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.121.

¹⁴² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.259.

3.3. Eserin İsimlendirilmesi

Şüphesiz her eser bir isim taşımıştır. İsimsiz bir esere rastlanılmamıştır. İbnu'l-Haşşâb, bu eserini bir yolculuk esnasında kaleme aldığını beyan etmiştir. Söz konusu şerhi yazarken ilmi birikimini kullanarak içinden geçen bilgileri yazıya dökmüştür. Bu nedenle eserini “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” adıyla isimlendirmiştir.¹⁴³ İbnu'l-Haşşâb, bu kitabını bu isimle isimlendirmesinin sebebini şöyle açıklamıştır: “Bu kitap, ‘Abdulkâhir Cürçânî’nin, (ö.471/1078) özet olarak yazdığı “*el-Cumel*” adlı eserin (Her ne kadar tam kapsamlı olmasa da) bir şerhidir. Birkaç gün içinde, bir sefer esnasında irticâlen kaleme aldım. Bundan dolayı bu kitabı “*el-Murtecel*” olarak isimlendirdim. Eğer içinde bir hataya rastlanılırsa, şimdiden özrümü beyan ediyorum. Allâh’a (c. c.) güvenir, ona yönelirim.”¹⁴⁴

İbnu'l-Haşşâb, bu eserini “irticâlî” olarak yazdığı için ona bu ismi vermiştir. Çünkü bir şiiri veya bir kelamı hiçbir ön hazırlık yapmadan, ayaküstü söyleyivermek anlamında “**irticâlu'l-keîâm**” terimi kullanılmaktadır.¹⁴⁵ Ancak söz konusu eseri, bu şekilde yazıldığı halde diğer eserlerden kayda değer bir farkının olmaması takdire şayandır. Ayrıca bu eser İbnu'l-Haşşâb’ın nahiv ve sarf ilimlerindeki yetkinliğini ortaya koymaktadır.

3.4. Metodu

Öncelikle İbnu'l-Haşşâb’a ait olan “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cmel*” adlı bu kitap, ‘Abdulkâhir Cürçânî’nin (Belâğat ilminin kurucusu) *el-‘Avâmilu'l-Mie*’ adlı kitabının bir şerhi niteliğinde olan “*el-Cumel*” adlı eserinin bir şerhidir.¹⁴⁶ Bu kitâp avâmillerden bahsedip elimize ulaşan ilk kitâptır.¹⁴⁷

Bu eserle âvâmilleri tanıyabilir ve önceki âlimlerin âvâmil nazariyesi hakkındaki görüşlerini öğrenebiliriz.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden “*el-Murtecel*”, irticâlen (doğaçlama) yöntemiyle yazılmış bir şerhtir.¹⁴⁸ Bu bağlamda eserin isminden, “*el-Cumel*” adlı eser

¹⁴³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.5.

¹⁴⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.4.

¹⁴⁵ İsmail Durmuş, “İrticâl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, XXII/459,460.

¹⁴⁶ Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II/189.

¹⁴⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.3.

¹⁴⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.4.

üzerine içten geldiği gibi, hafıza kullanılarak kaleme alınmış bir şerh” anlamını çıkarmak mümkündür.

İbnu'l-Haşşâb, yazdığı bu şerhi kaleme alırken ilmî birikimini kullanmış, içinden geldiği gibi yazmıştır. Dolayısıyla daha önce şiir edebiyatında var olan ve zamanla unutulmuş olan bir kavramı ilim ehline hatırlatmıştır. Bu sebeple de ismini “el-Murtecel” koymuştur.

Görüldüğü gibi İbnu'l-Haşşâb, geleneksel şerh yönteminden farklı bir yöntem izlemiştir. Bu farklılık metin ve şerh kısmıyla alakalı olmayıp söz konusu şerhi yazdığı durumuyla ilgilidir. Nitekim bu şerhi yazarken bir sefer halinde olduğunu ve ilmî birikimini kullanarak içinden geldiği gibi yazdığını belirtmiştir. Bu şerhin bu şekilde yazılmış olması türünün ilk ve tek örneğini temsil etmektedir. Çünkü yapılan araştırma ve incelemelerde “el-Murtecel (doğaçlama)” adında başka bir şerhe rastlanılmamıştır. Ayrıca yazdığı şerhi içinden geldiği gibi hiçbir hazırlık yapmadan kaleme aldığını söyleyen herhangi bir şârih tespit edilmiş değildir. Dolayısıyla bu eserin nahiv ve sarf ilminin şerh yöntem ve usullerinde yeni bir kapı aralamış olması açısından takdire şayandır. Bununla birlikte talebenin nahiv ve sarf ilimlerinde bir melekeye sahip olması gerektiği şartının,¹⁴⁹ mücessem halidir. Böylece bu eser, ilim dünyasına gözle görülür, elle tutulur bir şekilde katkı sağlamıştır.

Eserinde, mantığın tesiri açıktır. Nahiv konusu meselenin bütün vecihlerini sıralamış, sonra bunları teker teker açıklamıştır. Ama bunu yaparken kendisine göre doğru olarak kabul ettiği görüşten de vazgeçmemiştir.¹⁵⁰ İbnu'l-Haşşâb, nahivle ilgili herhangi bir meseleyi ele alırken onu bütün vecihleriyle ele alıp incelemiş ve ardından tercih ettiği görüşü belirtmiştir. Örneğin; كَيْفَ kelimesini ele alan İbnu'l-Haşşâb, mantıksal bir yol izleyerek tahlilini yapmıştır. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Bu kelimenin isim, fiil veya harf kısımlarından herhangi birisi olmanın dışında başka bir şey olamayacağını beyan etmektedir. Fiilin kendisinden sonra gelmesi gerektiği ve fiilden sonra yine bir fiilin gelemeyeceği için, fiil olamayacağını örneklerle ispat etmektedir. Nidâ edâtı hariç harflerin isimlerle birlikte bir kelâm oluşturmadığını dolayısıyla bu kelimenin harf olmadığını örnekler vererek açıklamıştır. O halde fiil ve harf olmayan bu kelime isimdir. Kelimelerde isim asıldır. Bilinmeyenler asıllarına dönerler.”¹⁵¹

¹⁴⁹ ‘Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldun, Hadremî, *Mukaddime*. çev. Halil Kendir, 2004, II/805.

¹⁵⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.27.

¹⁵¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.26.

İbnu'l-Haşşâb, bir mesele hakkında iki görüş var ise, ikisini de zikretmektedir. Zayıf görüşlere ise değinmemektedir. Örneğin; esmâu'l-hamse (beş isim) konusunu işlerken, bu isimlerin tahlilinde birbirine yakın iki görüşün var olduğunu beyan etmektedir. Birinci görüşün teğyir ve itbâ'tan ibaret olduğunu ikinci görüşün ise nakl ve kalb'ten oluştuğunu kaydetmektedir. Ayrıca birinci görüşün Sîbeveyh'in de savunduğu görüş olduğunu belirtmektedir. Bu konu hakkında bu iki görüşten farklı başka görüşlerin de var olduğunu, ancak zayıf oldukları için zikredilmemeleri gerektiğini belirtmektedir.¹⁵²

İbnu'l-Haşşâb, söz konusu eserini fasıllara ayırmıştır. Bu fasıllarda bazen konuyu belirtmiş, bazen de belirtmemiştir. İbnu'l-Haşşâb, şerhinde rivayete daha çok önem vermiştir. Bu bağlamda âyet, hadis ve şiirden birçok örnek vermiştir. Bununla beraber, kıyasa dayanarak açıkladığı bazı hükümler de mevcuttur.¹⁵³

İbnu'l-Haşşâb, şerhinde ta'lil yöntemini tam manasıyla kullanmak istediği müşahede edilmiştir. Bu ta'lil yöntemine olan tutkunluğunu, eserin başından sonuna kadar görmek mümkündür. İbnu'l-Haşşâb, bu eserinde sade, anlaşılır bir dil kullanmış ve eğitici bir metod izlemiştir. Cürcânî'nin taksimâtını bozmamaya büyük önem vermiştir.

İbnu'l-Haşşâb'ın, bu şerhinde izlediği metod, klasik şerhlerde uygulanan metod ile hemen hemen aynıdır. İbnu'l-Haşşâb, bu eserinde “mezc” metodunu kullanmıştır. Bu şekilde şerh ve metin birbirine karışmamıştır. Bunu yaparken musannifin taksimâtını bozmamaya büyük önem göstermiştir.¹⁵⁴ İlk önce onun kelâmından bir cümle veya daha fazlasını ele almış sonra şerh etmiştir. Musannifin kelâmı قَوْلُهُ kelimesi ile başlamıştır. Akabinde bu metni şerh etmiştir.

قَوْلُهُ: إِعْلَمَ أَنَّ الْكَلِمَاتِ ثَلَاثٌ

155 الْكَلِمَاتُ جَمْعُ كَلِمَةٍ جَمْعٌ قَوْلٌ

Kelimenin filolojik yapısından başlayarak şerh etmeye başlamıştır. İlk önce kelimenin dilsel tahlilini yapmıştır. Sonra çeşitlerini açıklayarak her birini tanımlamıştır.¹⁵⁶ Şerhin sonunda kural kâide niteliğinde yönlendirmelerde bulunmuştur.

¹⁵² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.56,57.

¹⁵³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.74.

¹⁵⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.5.

¹⁵⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.4.

¹⁵⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.4,5.

İbnu'l-Haşşâb, mezkûr eserinde konuları işlerken hoca-talebe mefhumunu canlı tutmaya çalışmıştır. Talebe karşısındaymiş ve ona hitâp ediyormuş gibi bir eğitim ortamı oluşturmuştur. Nitekim herhangi bir konuyu işlerken hitabında **إِعْلَمْ، فَقُلْتَ، وَلَكَ، فَأَعْرِفْهَا،** ¹⁵⁷ **وَعَلَى هَذَا فَتَفَحَّصِ الْبَوَاقِي** gibi kelimelerle birinci tekil muhatap zamirini kullanmıştır. Bu durum söz bu konusu şerhi okuyan kişide, hoca–talebe ilişkisinin canlı tutulmasını sağlamıştır. Böylece hem konuların işlenmesinde ciddiyet sağlanmış hem de talebe rihle tedrisatının zevkinden mahrum bırakılmamıştır.

Ayrıca İbnu'l-Haşşâb, söz konusu şerhinin hemen hemen bütün konularının sonunda talebenin zihin dünyasında bir meleke oluşturacak nitelikte bilgiler vermiştir. Belki de bu bilgiler nahiv ve sarf ilimlerinde usul ve kâide olabilecek vasıftadır. Bu durum örneklerle izah edildiğinde daha iyi anlaşılacaktır.

Örnek 1; İbnu'l-Haşşâb, isim, fiil ve harf konularını işledikten sonra şöyle demiştir: “İsim, fiil ve harf kelimelerinin her birini diğerinden ayıran özellikleri öğrendiğine göre, herhangi bir kelimenin bunların hangisinin kategorisinde yer aldığını öğrenmek istersen; ilk önce ismin vasıflarını ona uygulayacaksın. Kabul etmezse fiilin vasıflarını tatbik edeceksin. Yine kabul etmezse bu sefer harflerin özelliklerini uygulayacaksın. Bunları da kabul etmezse bil ki o kelime isimdir. Çünkü isimler asıldır. Mechûl olan şeyler asıllarına döndürülür.”¹⁵⁸

Örnek 2; İbnu'l-Haşşâb, “lâzimî (geçişsiz)” ve “müte’addî” (geçişli) fiiller konusunda şöyle demiştir: “fiillerden bazıları lâzimîdir. Yani mef’ûl/nesne almaz. Bazıları da müte’addîdir. Yani mef’ûl/nesne alır. Buna göre şöyle bir kural koyabilirsin: Fiillerde ref’ (fâil alabilme durumu) geneldir. Nasb (mef’ûl alabilme durumu) hasır.”¹⁵⁹

Örnek 3; İbnu'l-Haşşâb, “medh ve zem fiilleri” konusunun sonunda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Zem (yerme) ve medh (övme) fiillerinden maksad, kendileriyle merfû’ olanın kendi cinslerinden olmasıdır. Eğer bu hükme zâhiren muhâlif bir durum görülürse bilinsin ki orada mahzûf bir kelime vardır. Bu örnek olarak şu ayeti verebiliriz;

¹⁵⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*.

¹⁵⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.25.

¹⁵⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.116.

سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا “Ayetlerimizi inkar den kavmin örneği ne kötü örnektir”¹⁶⁰ Bu örnekte سَاءَ fiili ile merfu’ olan الْقَوْمُ kelimesidir. الْقَوْمُ kelimesi ise مَثَلًا kelimesinin cinsinden değildir. O halde, cümlenin aslı şöyledir:

سَاءَ مَثَلًا مَثَلُ الْقَوْمِ mudâf hazfedilmiş, yerine mudâf-u ileyh ikâme edilmiştir. Diğer örnekleri buna kıyas et.”¹⁶¹

Örnek 4; İbnu’l-Haşşâb, esmâu’l-ef’âllerden (isim-fiil) fi’lu’l-emr (emir fiili) anlamını ihtiva eden kelimeler konusunun sonunda şöyle demiştir: “Bunlarda asıl olan صَاءَ ve مَاءَ kelimeleri gibi sukûn üzerine mebnî olmalarıdır. Bu usulün dışına çıkan kelimelerin ise açık nedenleri vardır. Örneğin عَلَيْكَ ve إِلَيْكَ kelimelerini ele alalım. Bu kelimelerdeki كِ zamirinin tezkir için olduğunda fetha üzerine, te’nis için olduğunda ise esre üzerine mebnî olduğunu, şüpheye yer vermeyecek derecede biliyorsun, o halde kalanları buna göre ayıkla.”¹⁶²

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. İbnu’l-Haşşâb, işlediği konuların hemen hemen tümünde, talebede, nahiv ve sarf ilimlerinde bir meleke oluşturabilecek bilgilere yer vermiştir. Hoca-talebe havasında sunulan bu bilgiler, esere ayrı bir değer katmıştır.

3.5. Tanımlamaları

İbnu’l-Haşşâb, konu başlıklarına tanım ve ta’riflerle başlamıştır. İlk önce kelimenin sözlük manalarından hareket etmiştir. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir:

أَلْإِعْرَابُ فِي أَصْلِ الْوَضْعِ مَصْدَرُ أَعْرَبَ الرَّجُلُ إِذَا أَبَانَ عَمَّا فِي نَفْسِهِ “I’râb kelimesi aslında “Adam içindekini dışa vurdu.” Anlamında kullanılan أَعْرَبَ fiilinin masdarıdır.” Müellif, i’râb kavramının asıl yapısında bu manaya geldiğine delil olarak ise, şu hadisle istişhâdta bulunmaktadır. Nitekim peygamber efendimiz (s. a. v) şöyle buyurmuştur: أَلْيَكْرُ تُسْتَأْذَنُ وَإِذْنُهَا صُمَاتُهَا وَالسَّيْبُ يُعْرَبُ عَنْهَا لِسَانُهَا “İlk defa evlenecek kızlardan izin alınması gerekir. Susmaları izin verdikleri anlamına gelir. Dul kadınlar ise bunu dilleriyle ifâde ederler”.¹⁶³ Müellif, bunun ardından da kelimenin terim anlamını şu ifâde

¹⁶⁰ A’raf, 76.

¹⁶¹ İbnu’l-Haşşâb, Murtecel, s.144.

¹⁶² İbnu’l-Haşşâb, Murtecel, s.259.

¹⁶³ Sahihu’l-Buhâri, 301; Müsnedu İbn Hanbel, IV/192.

ile vermektedir: وَحَدُّهُ أَنَّهُ تَغْيِيرٌ يَلْحَقُ آخِرَ الْكَلِمَةِ الْمُعْرَبَةِ بِحَرَكَةٍ أَوْ سُكُونٍ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا بِتَغْيِيرٍ الْعَوَامِلِ فِي أَوْلِهَا *‘I’râb, kelimenin başındaki amillerin değişmesiyle, kelimenin sonunun hareke ya da sukun şeklinde lafzî veya takdirî olarak değişmesidir.*”¹⁶⁴

İbnu’l-Haşşâb, fiili tanımlarken şöyle demektedir: وَ أَمَّا الْفِعْلُ فَحَدُّهُ أَنَّهُ لَفْظَةٌ تَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهَا مُفْتَرِنٍ بِزَمَانٍ مُحْصَلٍ فَقَوْلُنَا تَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهَا إِحْتِرَازٌ مِنَ الْحَرْفِ لِأَنَّ الْحَرْفَ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي غَيْرِهِ “Fiilin tanımına gelince; belirli bir zamana iktiranıyla, kendi içinde bir manayı ifade eden lafızdır. Buradaki “kendi içinde bir manayı ifade eder” sözü, onu harften ayırır. Çünkü harf kendi içinde değil, başka bir kelimenin içinde herhangi bir manaya işaret eder. تَدُلُّ عَلَى زَمَانٍ kısmıyla fiili, isimden ayırır. Çünkü; fiil belirli bir zamana delâlet eder. İsim ise, herhangi bir zamana delâlet etmez. مُحْصَلٍ kelimesi de fiilleri, masdarlarından ayırır. Çünkü; masdarlar belirsiz bir zamana delâlet eder.”¹⁶⁵

Görüldüğü gibi İbnu’l-Haşşâb, bu tanımında tümdengelim yöntemini kullanmıştır. İbnu’l-Haşşâb, harfî tanımlarken şöyle demektedir:

‘Harf, وَ حَدُّهُ أَنَّهُ كَلِمَةٌ تَجِيءُ لِمَعْنَى فِي غَيْرِهَا مِنْ إِبْتِاتٍ أَوْ نَفْيٍ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْمَعَانِي *başka bir kelimedede olumlu veya olumsuz, ya da başka bir manayı ifade eden kelimedir.*”¹⁶⁶

İbnu’l-Haşşâb’ın eseri incelendiğinde tanımlamalarının sâde ve anlaşılır olduğu görülmektedir.

3.6. İstılâhları

İstılâh, sözlükte “iyi, faydalı, uygun ve doğru olmak” anlamındaki salâh kökünden türeyen ve “anlaşmak, uzlaşmak, ittifak etmek” anlamlarına gelmektedir. Çoğulu ıstılâhâttır. Arap dilinde, daha çok “mustâlâh” kelimesi kullanılır. Türkçedeki karşılığı terimdir. Terim, bir ilim ya da sanat dalı mensuplarının kelimelere yükledikleri özel ve özgün anlamlı kelime ve terkiplerdir.¹⁶⁷

Öncelikle, şunu söylemek gerekir ki; İbnu’l-Haşşâb’ın, yaşadığı altıncı asra kadar bütün nahiv ıstılâhları istikrâr bulmuştur. İbnu’l-Haşşâb, eserinde herhangi yeni bir

¹⁶⁴ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.34.

¹⁶⁵ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.14.

¹⁶⁶ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.23.

¹⁶⁷ Halim Öznurhan, “İstilah”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, I/575,576.

istilâh eklememiştir. Kendisinden önceki nahiv âlimleri tarafından çıkarılan istilâhları kullanmıştır. İbnu'l-Haşşâb'ın, eserinde kullandığı, istilâhlar Basrâ ekolünün kullandığı istilâhlardır.

İbnu'l-Haşşâb'ın, şerhinde kullandığı bazı nahvî istilâhlar şunlardır: İbnu'l-Haşşâb, tenvin konusunu anlatırken مَعْرِفَةٌ ve نَكْرَةٌ istilâhlarını kullanmıştır. Bu bağlamda şöyle demektedir: “Tenvinin bir diğer kısmı da ma'rife ve nekireyi birbirinden ayırmak için صَاء ve مَاء kelimeleri ve onlara benzer kelimelere konulan tenvidir. Tenvinli hali ma'rife olurken, tenvinsiz hali nekiredir.”¹⁶⁸ İbnu'l-Haşşâb, “isimler” konusunu işlerken غَيْرٌ مُنْصَرَفٍ ve مُنْصَرَفٌ istilâhlarını kullanmıştır. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Konu, isimlerin mu'reb ve mebnî olarak ayrılması, mu'reb isimlerin de munsarif ve gayr-ı munsarif olarak taksim edilmesinden ibarettir.”¹⁶⁹ İbnu'l-Haşşâb, mebnî isimler konusunda مُنَادِي istilâhını kullanmıştır. Konu siyakında şunları kaydetmektedir: “Munâdâ ma'rife olan isim ise, hitâp isimlerinin yerine geçtiği için mebnîdir”¹⁷⁰ İbnu'l-Haşşâb, “aslî ve gayr-ı aslî i'râb” konusunda تَمْيِيزٌ ve اِسْمٌ اِسْمٌ اِسْمٌ istilâhlarını kullanmıştır. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Temyiz ve hâl, mef'ûle hamledilenler arasındadır. Mef'ûl cümlede fazlalık olduğu gibi temyiz ve hâl de cümlede fazlalıktır.”¹⁷¹ İbnu'l-Haşşâb, “diğer i'râb kısımları” konusunu anlatırken اَسْمَاءُ السِّيْتَةِ istilâhını kullanmıştır. Bu bağlamda şunları söylemektedir: “Bazı isimlerin i'râbı harekelerin yerine geçen harflerledir. Bu harfler kelimenin aslındandır. Esmâu's-Sitte isimleri buna örnektir.”¹⁷² İbnu'l-Haşşâb, “mubhemât” konusunu açıklarken اِسْمُ الْمَوْصُولِ istilâhını zikretmiştir. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: Mubhemlerin ikinci kısmı اَلَّذِي ve اَلَّتِي gibi ismu'l-mevsûl olan kelimelerdir.¹⁷³

3.7. İstişhâd

Sözlükte “şâhit getirmek, şâhit göstermek” manasına gelen istişhâd, lügat, sarf, nahiv ve belâğat ilimlerinde “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak için doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek”

¹⁶⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.9.

¹⁶⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.79.

¹⁷⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.103.

¹⁷¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.315.

¹⁷² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.326.

¹⁷³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.306.

anlamında kullanılır. İstişhâd ihtiyacı, fetihler sonucunda Arapların Arap olmayan kavimlerle karışarak dillerinin bozulmasını önlemek amacıyla ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴

Bu bağlamda İbnu'l-Haşşâb, âyet, hadis ve Arap şiiiriyle istişhâdta bulunmuştur. İbnu'l-Haşşâb'ın kullandığı istişhâdlar, Cürçânî'nin istişhâdlarından daha fazladır.¹⁷⁵

3.7.1. Âyetlerle İstişhâdı

İbnu'l-Haşşâb, bu eserinde diğer âlimlerin yaptığı gibi konuyu pekiştirmek ve temellendirmek için, Kur'ân-ı Kerim'den âyetlerle istişhâdta bulunmuştur. Çünkü; Arap dilinin temel kaynaklarından olan samâ'(duyma, işitme) kaynağının en güvenilir olanı şüphesiz Kur'ân-ı Kerimdir. Bu bağlamda nahvî hükümleri açıklamak ve bazı kelimelerin manasını tespit etmek için yüz on bir âyetle istişhâdta bulunmuştur.

Birinci örnek: İbnu'l-Haşşâb, sonu elif ile mu'tel olan kelimenin i'râbı içinde hapsedildiği ve mukadder olduğu için mâksûr isim olarak adlandırıldığını zikretmektedir. İbnu'l-Haşşâb, buna dair delil olarak Kur'ân-ı Kerim'de geçen حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ "Onlara otağlarına kapanmış hûrîler vardır." âyetiyle istişhâd etmektedir.¹⁷⁶

İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şunları zikretmektedir: "Cennet Hûrîleri, otağlarına kapanmış oldukların için bu âyette مَّقْصُورَاتٌ kelimesiyle nitelendirilmişlerdir. Sonu l ile mu'tel olan kelimenin i'râbı da içinde hapsedildiği ve mukadder olduğu için mâksûr isim olarak adlandırılmıştır."¹⁷⁷

İkinci örnek: İbnu'l-Haşşâb, mudâri' fiilinin önüne gelen zâide harfleri anlatırken bu harflerden ن harfinin kendi nefsinde büyüklük ifade etmesi şartıyla, tek kişi için de gelebileceğini ifade etmiştir. Buna delil olarak Kur'ân-ı Kerim'den bir âyetle istişhâdta bulunmuştur. نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ "Biz sana indirdiğimiz vahiy ile kıssâların en güzelini anlatırız." Âyetiyle istişhâd etmektedir.¹⁷⁸ İbnu'l-Haşşâb, bu âyette çoğul alâmeti olan ن harfiyle başlayan نَقُصُّ fiilinin, tek ve yüce olan Allah'a (c. c) nisbet

¹⁷⁴ İsmail Durmuş, "İstişhâd", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII/396,397.

¹⁷⁵ Cürçânî, *Kitâbu Şerhi'l-Cumel fi'n-Nahv*, s.49.

¹⁷⁶ Rahmân,72.

¹⁷⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.45.

¹⁷⁸ Yûsuf, 3.

edilmesinin nedeni, yüce Allâh'ın azâmet ve kibriyâsından kaynaklandığını ifâde etmektedir¹⁷⁹

Üçüncü örnek: İbnu'l-Haşşâb, “mevsulât” konusunu işlerken أَيُّهُمْ kelimesinin الَّذِي anlamında olduğunu ifâde etmektedir. *إِضْرِبْ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ* “Onlardan en iyi olanı döv.” Örneğini vermektedir. Daha sonra Kur’ân-ı Kerim’den bir âyetle istişhâda bulunmaktadır.

“*Sonra, her guruptan Rahmân’a en çok asî olanlar hangileri ise, çekip çıkaracağız.*”¹⁸⁰ Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Burada أَيُّهُمْ kelimesi الَّذِي anlamında olup zamme üzerine mebnîdir.”¹⁸¹

Dördüncü örnek: İbnu'l-Haşşâb, “mecrûrât” konusunu işlerken hakikî olmayan bazı cer harflerinin bulunduğunu ifâde etmektedir. Bu cerlerin bir kısmı da kelâmın kendilerine muhtaç olmadığı zâid cer harfleri, olduğunu belirtmektedir. *أَلْقَى بِيَدِهِ* “Kendi eliyle attı/atladı.” örneğini delil olarak getirmektedir. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Burada ب harfinin, kelâmda olup olmaması bir şeyi değiştirmez. Çünkü; *أَلْقَى* fiili أ harfi ile zaten müte’addî/geçişlidir. Bunun aslı *يَدُهُ* şeklindedir.” Daha sonra Kur’ân-ı Kerim’den iki âyetle istişhâda bulunmaktadır. *فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ* “*Sonra, Musâ da değneğini yere attı.*”¹⁸² *وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ*¹⁸³ “*Kendi eliniz ile kendinizi tehlikeye atmayın*”¹⁸³ Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “ Bu iki âyette, ب harfi zâide olarak gelmiştir.”¹⁸⁴

Beşinci örnek: İbnu'l-Haşşâb, *إِنَّ* edâtının başındaki أ harfinin meftuh ve meksûr hallerini anlatırken meftûh olarak gelmesi gereken yerlerden birisinin de *لَوْلَا* kelimesinden sonra olduğunu ifâde etmektedir. Çünkü, bu kelimedden sonra fiilin gelemeyeceğini, aksine ismin gelmesi gereken yerlerden birisi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, *لَوْلَا زَيْدٌ لَكَانَ كَذَا* “*Zeyd olmasaydı, şöyle olacaktı.*” Cümlesinin doğru olduğunu; *لَوْلَا زَيْدٌ يَقُومُ* cümlesinin ise, yanlış olduğunu kaydetmektedir. Daha sonra,

¹⁷⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.36.

¹⁸⁰ Meryem, 69.

¹⁸¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.308.

¹⁸² Şuârâ, 45.

¹⁸³ Bakara, 195.

¹⁸⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.319.

فَلَوْلَا kelimesinden sonra gelen إِنَّ edâtının meftuh olması gerektiğine delil olarak Kur’ân-ı Kerim’den bir âyetle istişhâda bulunmaktadır. فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَجِيبِينَ “Eğer tesbih edenlerden olmasaydı...”¹⁸⁵ Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Burada أَنَّهُ edâtı meftûhtur. Meksûr değildir.”¹⁸⁶

Bunlardan sekiz âyet’te, şâz olmayan farklı kırââtlerle istişhâda bulunmuştur. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak konunun gereğinden fazla uzamaması için bunlarla iktifâ edilmiştir.

3.7.2. Hadislerle İstişhâdı

İbnu’l-Haşşâb, diğer nahiv âlimlerinin aksine, hadis ile de istişhâda bulunmuştur. Bu bağlamda eserinde kendileriyle istişhâda bulunduğu üç tane hadis mevcuttur.

Birinci Hadis: İbnu’l-Haşşâb, “i’râb” konusunu işlerken i’râb kelimesinin manası üzerinde durmuştur. Bu kelimenin manasını açıklamak için peygamber efendimiz’in (s. a. v) hadisiyle istişhâda bulunmuştur. Nitekim, i’râb’ı açıklarken şöyle demektedir: أَأَلِغْرَابُ فِي أَصْلِ الْوَضْعِ مَصْدَرُ أَعْرَبَ الرَّجُلُ إِذَا أَبَانَ عَمَّا فِي نَفْسِهِ “İ’râb kelimesi; “adam içindekini dışa vurdu” anlamında kullanılan fiilin masdarıdır.” Bu manayı ifâde eden hadis-i şerif ile de istişhâda bulunarak konuyu pekiştirmiştir. Nitekim, peygamber efendimiz (s. a. v) şöyle buyurmuştur: أَلْبِكْرُ تُسْتَأْذَنُ وَإِذْنُهَا صُمَاتُهَا وَ السَّيِّبُ يُعْرَبُ عَنْهَا لِسَانُهَا “İlk defa evlenecek kızlardan izin alınması gerekir. Susmaları izin verdikleri anlamına gelir. Dul kadınlar ise bunu dilleriyle ifâde ederler.”¹⁸⁷ İbnu’l-Haşşâb, burada “i’râb” kelimesinin sözlükte “dışa vurmak, açığa çıkarmak” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Terim anlamının ise “Mu’reb kelimesinin sonuna, âmillerin değişmesiyle lafzi ya da takdirî olarak ilişen değişikliktir.” Şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁸

İkinci hadis: İbnu’l-Haşşâb, “gayr-ı munsarif” kelimeleri işlerken فَعْلٌ vezninde olan ve vasıf olarak gelen حُطْمٌ kelimesinin munsarif olup olmadığını konusu üzerinde durmuştur. Bu kelimenin gayr-ı munsarif olmadığına delil olarak peygamber efendimiz’in (s. a. v) hadisiyle istişhâda bulunmuştur. شَرُّ الرُّعَاءِ أَلْحَطَمَةُ “Çobanların en kötüsü kaba, sert olanıdır.”¹⁸⁹ İbnu’l-Haşşâb, bu konuda şunları söylemektedir: “Bu

¹⁸⁵ Saffât, 143.

¹⁸⁶ İbnu’l-Haşşâb, Murtecel, s.174.

¹⁸⁷ Buhârî, XII/301, Müslim, 4121.

¹⁸⁸ İbnu’l-Haşşâb, Murtecel, s.34.

¹⁸⁹ Müsnedu İbn Hanbel, V/64.

kelime türemiş/مَعْدُولٌ bir kelime değildir. Ayrıca اللَّامُ وَالْأَلْفُ ve ة (tau't-te'nis) alametini aldığı için munsariftir.”¹⁹⁰

Üçüncü hadis: İbnu'l-Haşşâb, sıfat almış nekire için gelen “hâl” konusunu işlerken, asıl olan zû hâlin ma'rife hâlin ise nekire olması gerektiğinin altını çizmiştir. Eğer hâl sahibi nekire olarak gelirse bunun zayıf bir durum olduğunu belirtmiştir. جَاءَنِي رَجُلٌ رَاكِبًا “Adam, bana binek üzerinde geldi.” Örneğinde olduğu gibi. Eğer nekire vasıflandırılırsa ma'rifeye yakınlaşacağını ve ona hâl gelebileceğini kaydetmiştir. Burada mu'teber olanın bir fâidenin hâsıl olması olduğunu zikretmiştir. Buna delil olarak peygamber efendimiz'in (s. a. v) hadisiyle istişhâda bulunmuştur. سَبَقَ رَسُولُ اللَّهِ بَيْنَ الْخَيْلِ. “Peygamber (s. a. v) atlar arasında müsâbâkâ tuttu ve seçtiği at diğer atları geçti.”¹⁹¹ Bu bağlamda şunları kaydetmektedir. “Burada hâl olan kelime, sıfat olarak icra edilse hâl olarak kullanıldığında ifade ettiği manayı veremez. Yani فَرَسٌ سَابِقٌ لَهُ olarak geldiğinde, o zaman mana “Daha önce atları geçmiş bir at.” şeklinde olur. Bu da سَابِقًا olarak yani hâl olarak kullanıldığında ifade ettiği manayı ifade etmez.”¹⁹²

İbnu'l-Haşşâb, diğer nahiv âlimlerine muhalefet ederek az da olsa hadisle de istişhâda bulunmuştur. Nitekim diğer Nahiv âlimleri, bu hadislerin lafızla değil de manayla rivayet edildikleri ve bunları rivayet eden yabancıların dilde hata yapıp yapmadıklarından emin olmadıkları için onlarla istişhâda bulunmaktan çekinmişlerdir.¹⁹³

3.7.3. Şiirle İstişhâd

İbnu'l-Haşşâb, söz konusu eserinde, Arap şiiriyle de istişhâda bulunmuştur. İslâmî Dönem şâirlerin şiirleriyle istişhâda bulunduğu gibi, muhadrem ve câhiliyye şâirlerinin, şiirleriyle de istişhâda bulunmuştur. Bu bağlamda şâhid olarak gösterdiği şiirlerin sayısı yüz on bir beyti bulmuştur. Bu şiirlerden sadece on iki tanesini nisbetiyle

¹⁹⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.91.

¹⁹¹ Ebû Dâvûd, 2577.

¹⁹² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.165.

¹⁹³ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.80.

beraber ele almıştır. Nitekim Ebû Nuvâs'ın (ö.198/813)¹⁹⁴ bir beytiyle istişhâda bulunmuş olması, onun Arap dili kâidelerine olan hâkimiyetinin göstergelerindendir.¹⁹⁵

Birinci örnek: بِعَافِيَةٍ وَ أَنْتَ إِذْ صَاحِحٌ عَنْ طَلَابِكَ أُمَّ عَمْرٍو “Afiyet ve selâmette iken seni, Ümmü Amr'ın sevgisinden sakındırdım, kalbin rahat olduğu sırada seni kendisinden sakındırdığım durumun sıkıntısını şu anda çekiyorsun”.¹⁹⁶

İbnu'l-Haşşâb, eserinde mahzûf cümleye ivaz olan tenvini ele alıp incelerken ona dair delil olarak, Ebû Züeyb el-Hüzelî'ye ait olan bu şiiri şâhid olarak göstermektedir. Bu şiirin istişhâd yönü ise, şiirde geçen إِذْ kelimesiyle ilgilidir. Nitekim müellif, aslında beytin ikinci bölümü, وَأَنْتَ إِذْ نَهَيْتُكَ صَاحِحٌ şeklinde olduğunu zikretmekte ve إِذْ kelimesinden sonra gelen نَهَيْتُكَ cümlesi hafzedildikten sonra ona ivaz olarak إِذْ lafzının sonuna ivaz tenvini ilave edildiğini ifade etmektedir.¹⁹⁷ Çünkü إِذْ kelimesi, cümleye muzaf olmaktadır. Bu kelime وَقْتٌ، يَوْمٌ، حِينَ، عامٌ، وَقْتُ gibi zaman zarflarına bitiştirildiğinde وَقْتٌ، يَوْمٌ، حِينَ، عامٌ şekli alır. Dolayısıyla bu kelimelerin sonunda bulunan tenvin, cümleden ivazdır.¹⁹⁸

İkinci örnek: كَأَنَّ صُغْرَى وَ كُبْرَى مِنْ فَوَاقِعِهَا حَصْبَاءَ دُرٍّ عَلَى أَرْضٍ مِنَ الذَّهَبِ “Şarap kadehinin üzerindeki büyük ve küçük damlacıklar/sanki altından bir toprağın üzerindeki dûrler gibidir.”¹⁹⁹

İbnu'l-Haşşâb صُغْرَى ve كُبْرَى kelimelerini anlatırken bu kelimelerin idâfesiz ve başlarında أَلْ (belirlilik takısı) olmadan kullanılmaları gerektiğini söylemektedir. Bu kelimelerin الصُّغْرَى، الكُبْرَى ve صُغْرَاهُنَّ، كُبْرَاهُنَّ örneklerinde olduğu gibi kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Buna delil olarak, şu atasözünü örnek göstermektedir: صُغْرَاهَا مُرَّاهَا “En tatsız/kötüsü en küçükleridir.”²⁰⁰ Bu şiirin şâhit yönü ise, Ebû Nuvâs'ın

¹⁹⁴ Nasûhî Unal Karaaslan, “Ebû Nuvâs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, X/ 205,207.

¹⁹⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.82.

¹⁹⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.10.

¹⁹⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.10.

¹⁹⁸ Halil Akçay, “Arap Dili Terminolojisinde ‘İvad’”, *Mukaddime Dergisi*, 2019, 10(1), s. 314 (307-320).

¹⁹⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.82.

²⁰⁰ Ebu'l-Fadl, Ahmed b, Muhammed b, İbrâhîm Meydânî, Nisâbü'rî, *Mecmeu'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhâmîd, Dârû'l-Me'rife, Beyrut, Lübnan, I/363.

صُعْرَى ve كُبْرَى kelimelerini bu kurala aykırı olarak kullanması ve bu yüzden de eleştirilmiş olması, olduğunu kaydetmektedir.²⁰¹

Üçüncü örnek: أَلَا لَيْتَنَا هَذَا الْحَمَامُ لَنَا إِلَى حَمَامَتِنَا أَوْ نِصْفُهُ فَقَدْ “Hey! Keşke bu güvercinler bizim olsaydı ya da yarısı bizim güvercinlere katılsaydı yeterliydi.”²⁰²

İbnu'l-Haşşâb, ismini mansûb haberini merfu' yapan edâtları anlatırken Nâbiğe ez-Zübânî'ye ait olan bu şiirle istişhâda bulunmuştur. Bu şiirin istişhâd yönü أَلَا ve نِصْفُهُ kelimelerinin mansûb veya merfu' okunmalarının caiz olduğudur. Nitekim bu edatlara ما harfi dâhil olduğunda amellerinin iptal olduğunu belirtmektedir. İbnu'l-Haşşâb, bu iki vechin sadece لَيْتَ edatına has olduğunu kaydetmektedir.²⁰³

Dördüncü örnek: يَبْدُو وَ تُضْمِرُهُ الْبِلَادُ كَأَنَّهُ سَيْفٌ عَلَيَّ شَرَفٍ يُسَلُّ وَ يُعْمَدُ “O vahşi öküzin ortaya çıkması ve şehirlerin onu gizlemesi, yüksek bir yerde kınına girip çıkan kılıca benzer.”²⁰⁴

İbnu'l-Haşşâb, zamirleri anlatırken, Termâh b. Hâkim'in (ö. 125/742) şiiriyle istişhâda bulunmuştur. Bu şiirin istişhâd yönü اِضْمَارٌ kelimesinin sözlükte “gizlemek” anlamına geldiğidir.²⁰⁵

3.8. Ta'lil Yöntemi

Sözlükte “bir şeyin illetini açıklamak, sebebini ortaya koymak, onu bir delille ispat etmek” anlamındaki ta'lil, mantık ilminde bir akıl yürütme (istidlâl) çeşididir. Kısaca ta'lil; illetten hareketle ma'lul hakkında bir delil getirme yöntemidir.²⁰⁶

İbnu'l-Haşşâb, eserinde ta'lil yöntemine sıkı sıkıya bağlıdır. Ta'lil çeşitlerinden hemen hemen hepsinden bolca bahsetmiştir. Öyle ki hiçbir nahvî hükmü, ta'lil yapmadan bırakmamaya büyük önem vermiştir. Onun bu ta'lil yöntemine tutkunluğu, eserine ayrı renk katmıştır. Böylece hemen hemen bütün ta'lil çeşitlerini kullanmıştır.

²⁰¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.82.

²⁰² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.171.

²⁰³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.171.

²⁰⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.280.

²⁰⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.280.

²⁰⁶ ‘Abdulkuddûs Bingöl, “Ta'lil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXIX/511.

1- İsimlerde İ'râbın Asıl Olarak Kabul Edilmesinin İlleti

İbnu'l-Haşşâb, eserinde “i'râb ve binâ” konusunu ele alırken isimlerde i'râbın asıl, binânın ise fer' olduğunu zikretmektedir. Müellif, bunun illet ve nedeninin isimlerin değişik manalara açık olan kelimeler olması ve onlarda mevcut olan bu manaları birbirinden ayıran delil ve alâmetlere ihtiyaç duymaları olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İbnu'l-Haşşâb, isimlerin mu'reb olması ve sonlarına gelen i'râb alametleri sayesinde onların manalarının birbirinden ayırt edilebildiğini ifade etmektedir.²⁰⁷

2- Elif'in, Sakin Olup Hareke Almamasının İlleti

İbnu'l-Haşşâb, maksûr isimlerin i'râbını incelerken, i'râb alâmetlerinin yeri, kelimelerin sonunda yer alan harfler olduğunu belirtmektedir. عَصَا kelimesinde olduğu gibi maksûr isimlerin sonunda ٲ harfi bulunmaktadır. Bu harf hiçbir zaman hareke almaz, daima sakin olarak gelmektedir. Bunun illet ve nedeni ise; ٲ harfi hareke aldığı zaman ء'ye dönüşmekte ve yapısı bozulmaktadır. Bunun neticesinde de mu'tel isimin yapısı bozulur, mu'tel ile mehmûz isimler birbirine karıştırılır. Bu nedenle ٲ harfi, özel yapısı itibarıyla hiçbir zaman hareke almaz daima sakin olarak okunur.²⁰⁸

3- Bir Harfin Başka Bir Harfe Dönüşmesi ve Benzerlikten Dolayı Aynı Hükümü Almasının İlleti

İbnu'l-Haşşâb, قَلْبُ (bir harfin başka bir harfe değişmesi) konusunu işlerken benzeşmeden kaynaklanan, مُشَابَهَةٌ (benzeşme) ta'lil yöntemini zikretmektedir. Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “ كَلَّا ve كَلْنَا müfred iki tane maksur isimdir. Bu isimlerde asıl olan, zâhir isme veya zamire idâfe edilmesi halinde de eliflerinin sabit kalıp, değişmemesidir. رَحَى ve فَرَحَى kelimelerindeki elifler idâfe olduklarında da sabit kalırlar; مَرَزْتُ بِحَبْلَاهُ، وَ رَأَيْتُ حَبْلَاهُ، وَ هَذِهِ حَبْلَاهُ، örneklerinde olduğu gibi. Lakin bu iki isim lâzimu'l-idâfedir. Cer harfleriyle olan benzerliklerinden maksûr isimlerden ayrılmışlardır. Nitekim zâhir isme idâfe edildiklerinde eliflerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. كَلَّا أَحْوَيْكَ وَ مَرَزْتُ بِكَلَّا أَحْوَيْكَ örneklerinde olduğu

²⁰⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.35.

²⁰⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.35.

gibi. Bu kelimeler zâhir isme idâfe edildiklerinde elifleri, عَلَى زَيْدٍ وَ عَلَى عَمْرٍو örneklerindeki harf-i cerlerin eliflerine benzetilip sabit bırakılmıştır. Bu bağlamda; كَلَا ve كُنَّا zamire idâfe edildikleri taktirde ref’ durumlarında herhangi bir değişiklik olmayarak sabit kalır; جَاءَنِي أَخَوَاكَ كِلَاهُمَا örneğinde olduğu gibi. Lakin bu isimler nasb ve cer durumlarında elifleri بِا harfine dönüşür; رَأَيْتُ أَخَوَيْكَ كِلَيْهِمَا وَمَرَرْتُ بِأَخَوَيْكَ كِلَيْهِمَا Aynı bu şekilde عَلَيْنِهَا وَ إِلَيْهِمَا وَ لَدَيْهِمَا dediğin gibi.” İbnu’l-Haşşâb bunun illet ve nedenini şöyle açıklamaktadır: “كُنَّا ve كَلَا’nın عَلَى ve إِلَيّ harflerine benzetilip onların hükmüne tabi tutulmasının sebebi; nasıl ki كَلَا ve كُنَّا isimleri lâzimu’l-idâfe ise, aynı şekilde عَلَى ve إِلَيّ harfleri de kendi kendilerine yetemeyip, ancak bir ismin önüne gelip o şekilde bir mana ifade edebiliyor olmalarıdır. Dolayısıyla her ikisindeki başka bir öğeye muhtaç olma durumları, aynı nahvî hükmü almalarını gerektirmiştir.” Ayrıca İbnu’l-Haşşâb, bu durumun sadece nasb ve cerle sınırlı kalması gerektiğini şöyle açıklamaktadır: “Bu durumun ref’ halinin istisna edilip, sadece nasb ve cer ile sınırlı kalması ise; عَلَى ve إِلَيّ harflerinde herhangi bir ref’ halinin olmaması, كُنَّا ve كَلَا isimlerinin bunlara hamledilememesinden kaynaklanmaktadır.” İbnu’l-Haşşâb bu değişimin i’râb olup olmadığı konusunda şöyle demektedir: “Bu değişim i’râb değildir. Bilakis bu, iki kelimenin birbirine benzemesinden kaynaklanmış bir değişimdir. Bu benzeşmeden kaynaklanan değişim, harfler mebni olduğu gibi bunların da mebni olmalarını gerektirmez.” İbnu’l-Haşşâb mukadder bir suale cevap olarak şöyle demektedir: “مُسْلِمَانِ و مُسْلِمَاتَانِ İsimlerinin i’râbı ise âmilden kaynaklanan sahih bir i’râbtır. كَلَا ve كُنَّا isimleri ise öyle değildir.”²⁰⁹

4- İ’râbın Zâhir Olmamasının İleti

İbnu’l-Haşşâb, farklılık arz eden nahvî hükümler ile ilgili konuyu işlerken şöyle demektedir: “Bu kısım maksûr kelimelerde (فَتَى ve عَصَى) i’râbın zâhir olmamasının sebebi, i’râb harflerinin ۱ olmasıdır. Bu harfin harekelendirilmesi ise sahih değildir. Çünkü bu harf, harekelendirildiği zaman hemzeye dönüşür. Böylece mu’tel sığasından düşer. O zaman işler bozulur ve karmaşık hale gelir. Sonu hemze ile biten mehmûz fiiller ile mu’tel fiiller birbirine karıştırılır. Her ne kadar bu kısım maksûr kelimeler ile mebnî

²⁰⁹ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.68,69.

kelimeler arasında i'râbın zâhir olmaması noktasında ortak yanları olsa da, maksûr kelimelerde i'râbın zâhir olmaması lafzî iken, mebnî kelimelerde ise ma'nendir. Bu kısım maksûr isimler ne harflere benzer ne de manalarını kapsar. Bu kelimelerde i'râbın zâhir olmaması anlattığımız gibi lafzîdir. Bu kelimelerin tabi'leri, eğer sahih mu'reb kelimeler ise, onlarda i'râb zâhir olur. Sanki kendisi o kelimedede zahir olur. رَأَيْتُ عَصَا مُعْجَظَةً ، هَذِهِ عَصَا مُعْجَظَةٍ، هَذِهِ عَصَا مُعْجَظَةٍ örneklerinde olduğu gibi.”²¹⁰

5- Binâsı Lâzimî Olan Kelimelerin İlleti

İbnu'l-Haşşâb, ثَقَلٌ (Kelime sonlarının harekelendirilmesinin dile ağır gelmesi) konusunu beyan ederken şöyle demektedir: “İsimlerde binâsı lâzimî olanlar, مِنْ وَ كَيْفَ وَ حَيْثُ kelimleri ve bunlara benzeyen kelimelerdir. Bunlar, hiçbir zaman mu'rab olarak kullanılmamış olup asıl yapılarında mebnî olarak kullanılmışlardır. Binası arizî olan kelimelere örnek ise, mütekellim ي' sına idâfe olunmuş isimlerdir. غَلَامِي، وَ دَارِي، وَ صَاحِبِي gibi örneklerde olduğu gibi. Bu kelimeler, aslında tam mu'reb isimlerdir. Çünkü fiil ve harfe benzer bir tarafları olmadığı gibi, bunların manalarını kapsayacak bir halleri de yoktur. Ama mütekellim ي' sına idâfe olunduğlarında, (mütekellim ي' sını mudmer mecrûr bir isimdir. Zamirlerden mecrûr olanlar ise, daima muttasıl olurlar.) bu mütekellim ي' sının şeklinin bozulmaması için, sonları esrelendirilir. Çünkü kendisine idâfe edilen isim, nasb, ref' ve cer'den müstehak olduğu i'râba tabi tutulsa; sakın bırakıldığı zaman ref' durumunda و harfine dönüşür. Bu durumda; هَذَا غُلَامُو; demek zorunda kalınır. Yok, eğer kendisinden önceki harf zammeli olduğu halde, asıl şekline müdahale edilmeden harekelendirilirse hem dile çok ağır gelir hem de Arap dilinde örneği olmayan bir şekil alır.”²¹¹

6- Zıt Anımlı Kelimelerin Aynı Nahvî Hükmü Almalarının İlleti

İbnu'l-Haşşâb, zıt anlamlı kelimelerin birbirine hamledilip, aynı nahvî hükmü almaları konusunda şöyle demektedir: “كَمْ istifham için kullanıldığında, anlamı sayılarla ilgili olup harfin manasını kapsadığı için mebnîdir. Haber cümlesinde haberî olarak geldiği zaman ise dilcilerin çoğunluğuna göre zıt anlamlısı olan رُبُّ kelimesine

²¹⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.45,46.

²¹¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.107.

hamledilerek onun gibi mebnî olur. Çünkü; haberî olan كَمْ çokluk için kullanıldığı halde, رَبُّ kelimesi azlık içindir.”²¹²

7- İ'râbta Hafiflik İlleti.

İbnu'l-Haşşâb, “gayr-munsarif” isimleri işlerken müennes ma'rife isimlerden üç harfli olanların, ortadaki harfleri harekelendirildiği zaman mebnî olmaktan başka hükümleri olmadığını zikretmektedir. سَعَادٌ وَ زَيْنَبٌ İsimleri gibi. Lakin bu isimlerin ortasındaki harf, sakın bırakıldığı zaman durumun değiştiğini kaydetmektedir. Bu konuda şöyle söylemektedir. “ Çünkü; böyle bir durumda bu isimler, hafiflik kesbeder. Bu hafiflik ise, bu isimlere sarftan meneden iki sebebe karşı bir mukâvemet kazandırır. دَعْدٌ İsimleri gibi. O zaman istersen hafifliğin mukâvemetini delil gösterip, munsarif yaparsın. İstersen de dilcilerin çoğunluğunun yaptığı gibi, bu isimleri sarftan meneden iki sebebinin mevcudiyetine binâen gayr-ı munsarif yaparsın.”²¹³

8- Te'nisten Tezkire Geçişin İlleti

İbnu'l-Haşşâb, “eğlebiyyet” konusunu işlerken genel olarak akıllılar için kullanılan fiillerin, temyiz sahibi olmayan varlıklara da isnâd edildiğini zikretmektedir. Buna delil olarak Nâbiğe el-Ce'dî'nin şu şiirini getirmektedir

تَمَزَّزْتُهَا وَالذَّيْكَ يَدْعُو صَاحِبَهُ إِذَا مَا بَنُو نَعَشٍ دَنُوا فَتَّصَوُّبُوا

“İçkimi yudum yudum içerken, horoz da arkadaşını çağırıyordu. Yıldızların, yakınlaşıp batmaya yüz tuttuğu bir zamanda.”

İbnu'l-Haşşâb, bu şiirdeki دَنُوا ve فَتَّصَوُّبُوا fiilleri daha çok akıllılar için kullanıldığını belirtmektedir. Temyiz sahibi olmayan varlıklar için kullanıldığında-şiirde olduğu gibi te'nisten tezkire geçildiğini ifade etmektedir. Yani دَنُوا yerine دَنْتُ yerine فَتَّصَوُّبْتُ denilmesinin illet ve nedeninin “eğlebiyyet” olduğunun altını çizmektedir. بَنَاتٍ yerine بَنُو kelimesinin kullanılmasının illetinin de bu olduğunu kaydetmektedir.²¹⁴

²¹² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.177.

²¹³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.76.

²¹⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.65.

9- İhtisârla Birlikte Mübâlâğâlı Anlatımın İlleti

İbnu'l-Haşşâb, “gayr-ı munsarif” konusunu işlerken ثَلَاثٌ ve رُبَاعٌ kelimeleri gibi başka bir kelimededen türemiş olan “me’dule sıfatların” da nekire olarak gayr-ı munsarif olduklarını zikretmektedir. Gayr-ı munsarif olmalarının illeti ise; dokuz illetten iki tanesinin mevcudiyeti olduğunu belirtmektedir. Bunlar ise; me’dule olan sıfat ve ta’rifdir. Buna delil olarak şu âyeti getirmektedir. *أُولِي أجنحةٍ مثنى ورض ثلاثٌ و رُبَاعٌ* “*Kanatlı ikişer ikişer, üçer üçer, dörter dörter melekler.*”²¹⁵ İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “Burada أجنحةٍ kelimesi nekiredir. مثنى و ثلاثٌ و رُبَاعٌ kelimeleri ise onun sıfatıdır.” İbnu'l-Haşşâb, buna delil olarak şiiirden de şahid getirmektedir.

وَأَكْنَمًا أَهْلِي بِوَادِ أُنَيْسُهُ   ذِنَابٌ تَبْغِي النَّاسَ مَثْنَى وَ مُوَحَّدَ

“*Ama benim ailem öyle bir vadidedir ki, sakinleri İnsanlara birer birer ikişer ikişer hücum eden kurtlardır.*” Bu bağlamda şunları kaydetmektedir: “مَثْنَى ve مُوَحَّدَ kurtların sıfatlarıdır. مُوَحَّدَ kelimesi وَاحِدٌ وَاحِدٌ kelimelerinden, مَثْنَى kelimesi ise اِثْنَيْنِ اِثْنَيْنِ kelimelerinden me’düldür. Hem sema’ hem de kıyas yoluyla bu sayılar, ona kadar böyledir. Bu “türeme/me’dul” durumunun faydası ise, mübâlâğâlı bir anlatımı ifade etmesi ile birlikte, kelâmı da kısa tutmasıdır.”²¹⁶

10- أَنْ Harfi İdmârının İlleti

İbnu'l-Haşşâb, “nâsîbât” konusunu işlerken, mudmer olan أَنْ harfinin izhârının caiz olmadığı yerlerden birisi de cem’ için olan و harfinden sonra olduğunu zikretmektedir. *لَا تَأْكُلُ السَّمَكُ وَ تَشْرَبُ اللَّبَنَ* “*Yoğurt ile birlikte balık yeme.*” Buradaki و harfinden sonra, أَنْ harfinin idmârının lâzîmî olduğunu ifade etmektedir. Mudâri’ fiilini nasb eden و harfi değil, أَنْ edatı olduğunu ve bunun izhârının caiz olmadığını söylemektedir. Bunun illetinin ise, atif ve ma’tuf arasında “müşâkele/karışıklık” oluşmaması, olduğunu kaydetmektedir.²¹⁷

²¹⁵ Fâtır,1.

²¹⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.81,82.

²¹⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.206.

İbnu'l-Haşşâb'ın şerhinde yaptığı ta'lil yöntemlerini daha da çoğaltmak mümkündür. Bu örnekler İbnu'l-Haşşâb'ın ta'lil yöntemine ne kadar önem verdiğini ve ne kadar sık kullandığına yeterli delil teşkil etmektedir.

3.9. Muhtevâsı

Bu eser, nahiv ve sarf konularını işleyen bir eserdir. İbnu'l-Haşşâb, 'Abdulkâhir el-Cürçânî'nin, "*el-Cumel*" adlı kitabında veciz olarak ele aldığı konuları, daha ayrıntılı bir şekilde şerh etmiştir. İbnu'l-Haşşâb, kitabında bazı konulardan bahsetmemiştir.²¹⁸ Söz konusu konular, bu başlığın sonunda zikredilecektir.

İbnu'l-Haşşâb'ın kaleme aldığı "*el-Murtecel fi Şehi'l-Cumel*" adlı eser, beş bölümden oluşmaktadır. Her bölüm ilgili nahiv ve sarf konularını kapsar.

Birinci Bölüm

İbnu'l-Haşşâb, bu bölümde kelimenin isim, fiil ve harften oluştuğunu kaydetmektedir. Sonra isim, fiil ve harfin ayrı ayrı tanımını vermektedir. Bu tanımlarda her birisinin kendine has özelliklerinin bulunduğunu belirtmektedir. Bu özellikler ile birbirlerinden ayırt edilebileceklerini zikretmektedir.

1-Kelimenin İsim, Fiil ve Harf Olarak Taksimi

a- İsmın İştikâkı ve Tanımı.

b- Fiilin Tanımı.

c-Harfin Ta'rifi.

2- İ'râb ve Binâ Arasındaki Fark.

3- Sahih ve Mu'tel Fiiller.

a- el-Menkûs.

b- el-Meksûr.

4- İsmın cer ile ihtisâsı ve fiilin cezm ile ihtisâsı.

5- İ'râb'ta harekelerin yerine harflerin kullanılması.

a- Altı İsim

²¹⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.26.

- b- Tesniye ve Cem'
- 6-Kilâ ve Kiltâ Kelimeleri
- 7-Sahih Cem-î Müennes
- 8-Gayr-1 Munsarîf Olan Kelimeler
- 9-Beş Fiil
- 10-Gayr-1 Munsarîf Olan İsim
- 11-İsimlerin Binâsı
- 12-Lafzî Âmil ve Ma'nevî Âmil

İkinci Bölüm

İbnu'l-Haşşâb, bu bölümde lafzî âmillerin üç kısma ayrıldığını belirtmektedir. Bu üç kısmın fiiller, harfler ve isimlerden oluştuğunu beyan etmektedir. Bu âmillerden fiillerin, amel yapmada asıl olduğunu isim ve harflerin ise fiillere nazaran furu' olduklarını zikretmektedir. İsimlerin çoğunun âmil olmadığını belirttikten sonra, harflerin bazılarının âmil bazılarının ise âmil olmadığını kaydetmektedir.

- 1- İsim, Fiil ve Harflerden Âmil Olanlar
- 2- Fiiller ve Yaptıkları Ameller
- 3- Mechûl Siğâsındaki Mebnî Fiil
- 4- Edât Olarak Kullanılan Fiiller
  - a- Kâne ve Kardeşleri
  - b- Kâde ve Kardeşleri
  - c- Övme ve Kınama Fiilleri
  - d- Te'âccub Fiilleri
- 5- Fiillerde, Nasb Ameli
  - a- Mefû'l-u Bih
  - b- Haber
  - c- Temyiz
  - d- Mefû'l-u Mutlak

- e- Zaman Zarfi
- f- Mekan Zarfi
- g- Mefû'l-u Lehu
- h- Hâl

Üçüncü Bölüm

İbnu'l-Haşşâb, bu bölümde harflerin asıl kullanımının “ihtisâr/kısaltma” için olduğunu hatırlatmaktadır. Harflerin âmil olanlar ve âmil olmayanlar olmak üzere ikiye ayrıldıklarını zikretmektedir. Âmil olmayan harflerin mühmel olarak isimlendirildiğini belirttikten sonra, âmil olan harflerin mutlaka isim veya fiilden birisine has olduklarını kaydetmektedir.

- 1- Ref' ve Nasb Eden Kısım Olan İinne ve Kardeşleri
- 2- Sadace Nasb Eden Kısım
  - a- Mefu'l-u Me'ehu
  - b- İstisnâ
  - c- Nidâ
  - d- Nasb Harfleri
- 3- Cezm Eden Kısım
- 4- Cer Eden Kısım
- 5- Harflerden, Âmil Olanlar ve Âmil Olmayanlar

Dördüncü Bölüm

İbnu'l-Haşşâb, bu bölümde fiillerde asıl olanın mebnî olmaları gerektiği gibi isimlerde de asıl olanın mu'reb olmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda isimlerden mebnî olanların fiillere hamledildiklerini, fiillerden mu'reb olanların da isimlere hamledildiklerini beyan etmektedir. İsmın bazen harfin manasını kapsadığı için onun amelini yaptığını zikretmektedir. Buna göre âmil olan isimlerin, fiilin amelini yapan isimler ve harfin amelini yapan isimler olmak üzere ikiye ayrıldıklarını kaydetmektedir.

- 1- Açık Bir Şekilde Fiillerin İşlevini gören İsimler
  - a- İsmu'l-Fâil

- b- İsmu'l-Mefu'l
  - c- Sifetu'l-Muşebbehe
  - d- Fillerin Amelini Yapan Masdarlar
- 2- Esmâu'l-Ef'âl
- 3- Harflerin İşlevini gören isimler
- a- İdâfe.
  - b- Cezm Eden Şart İsimleri.

Beşinci Bölüm

İbnu'l-Haşşâb, bu bölümde münferid meselelerden bahsetmiştir. Bu meseleleri müstakil bir şekilde ele alarak işlemiştir. Bu meselelerin beş konudan oluştuğunu beyan etmiştir. Her konuyu açıkladıktan sonra o konu hakkında örnekler vererek konuyu pekiştirmeye çalışmıştır.

- 1- Ma'rife ve Nekire
  - a- Mudmer Olan İsim
  - b- Özel İsim
  - c- Elif-Lam ile Ta'rif
  - d- İşâret İsmi
  - e- İsm-i Mevsûl
  - f- Ma'rifeye Mudâf Olan İsim
- 2- Aslî ve Gayr-ı Aslî İ'râb
- 3- Sarih ve Gayr-ı Sarih İ'râb
- 4- Mufred ve Cümle

İbnu'l-Haşşâb, “*el- Murtecel fî Şehi'l-Cumel*” adlı eserinde bazı gramer konularını ele almamıştır. Atladığı söz konusu konuların, müellifin zikrettiği gibi olduklarının altını çizmiştir.²¹⁹ İbnu'l-Haşşâb'ın eserinde atladığı konular şunlardır:

---

²¹⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.311.

1- Cer Harfleri²²⁰

2- Tevâbı' Bâbı ve Tezkir-Te'nis konusu²²¹

Ayrıca 'Abdulkâhir el-Cürcânî de, “*el-Cumel*” adlı kitabını “*el-Kitâb Şerhi'l-Cumel fi'n-Nahv*” adlı kitâp ile şerh ederken, şerh ettiği kitapta bahsettiği bazı konuları atlamıştır. Bazı yerlerde de ekleme yapmıştır.²²²

3.10. Kaynakları

İbnu'l-Haşşâb, nahiv ve sarf bilginlerinden nakillerde bulunmuş ve onların eserlerinden istifade etmiştir. İbnu'l-Haşşâb eserinde istifade ettiği eserlerin isimleri yerine müelliflerinin isimlerini zikretmiştir. Sadece bir yerde eser ve müellifinden bahsetmiştir. Bu bağlamda, ilk önce naklettiği eser ve müellif ele alınacaktır. Daha sonra, İbnu'l-Haşşâb'ın eserlerden ziyade, şahıs isimlerini vererek kendilerinden istifade ettiği âlimler kısaca tanıtılacak ve bu minvalde onlardan nakledilen konular zikredilecektir.

İbnu'l-Haşşâb, حَتَّى harfinden sonraki bölüm konusunda çoğu insanın savunduğu görüşe katılmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda şöyle demektedir: “سَرَحْتُ الْقَوْمَ حَتَّى بَكَرٌ” gibi cümlelerde insanların çoğu حَتَّى harfinden sonraki kısım için, i'râbtan herhangi bir hüküm koymaz. Söz konusu kısmı “i'râbtan mahalli yoktur” diye tanımlar. Çünkü bu görüşte olanlar, حَتَّى harfini cer harfi olarak görmezler. Onlara göre bu harf, atıf harfleri gibi câr harflerinden ayrı bir harftir. Çünkü atıf harfleri, onları 'âmil olarak görenlerin yanında kendilerine has bir amel yapmazlar. Bu görüşü savunan kişi şöyle demektedir: حَتَّى Harfinden sonraki bölüm, müfred konumunda değildir ki, diğerleri gibi ona bir i'râb hükmü verilsin. Zeccâc (ö.311/923) ise, حَتَّى harfinden sonraki bölümün, حَتَّى harfi ile mecrûr konumunda olduğunu savunur. Ebû Alî Farisî ise, (ö.377/987) “*el-İğfâl*” adlı kitabında ona karşı çıkararak şöyle demiştir: Böyle bir söylem, cer harfinin amelinin askıya alınmasını gerektirir. Halbuki cer harflerinin ameli askıya alınmaz.”²²³

1-Halil b. Ahmed (ö.175/791)

²²⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.223.

²²¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.311.

²²² Cürcânî, *Kitâbu Şerhi'l-Cumel fi'n-Nahv*, s.28.

²²³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.345.

Kaynaklarda tam adı; Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhidî olarak geçer.²²⁴Sibeveyh'in hocasıdır.²²⁵Aruz ilminin kurucusudur. Meşhur olan “*Kitâbu'l-Ayn*” adlı kitabın yazarıdır.²²⁶Bu kitap dışındaki önemli eserleri ise şunlardır; “*Kitâbu'n-Nağm, Kitâbu'l-Aruz, Kitâbu's-Şevâhid.*”²²⁷

İbnu'l-Haşşâb'ın, Halil b. Ahmed'ten rivayet ettiği görüşleri, kısımlar halinde şöyle sıralayabiliriz:

a- İbnu'l-Haşşâb, kendi görüşünü takviye etmek için, Halil b. Ahmed'in görüşünü nakleder. Bu bağlamda şöyle demiştir: “مَعْدِي كَرَبٌ” kelimesinde bulunan ي harfi hem terkiib halinde hem de idâfe halinde sakindir. Halil b. Ahmed bu konuda şunları söylemiştir: Bu kelimedeki ي harfi, tesniyelerdeki ا harfi gibidir. Bütün hallerde tek bir suret üzerindedir.”²²⁸

b- Bazen de Halil b. Ahmed'in görüşünün zayıf olduğunu iddia eder. Bunu da onun görüşüne zıt olan görüşleri tercih ederek yapar. Bu bağlamda şunları zikreder: “Halil b. Ahmed, لَنْ kelimesinin ل ve ا harflerinden oluştuğunu savunur. Hâlbuki dikkat ettiğimizde bu kelimenin, ma'mulatlarının kendisine takdim ettiğini müşahede ederiz. Örneğin; زَيْدًا لَنْ أَضْرِبَ cümlesinde olduğu gibi. Onun görüşü doğru olsaydı, ma'mulâtı kendisine takdim edemezdi. Çünkü masdarda böyle bir şey yok.”²²⁹

2-Sibeveyh (ö.180/796)

Adı Ebû Bısr 'Amr b. Osman b. Kanber'dir.²³⁰Fars asıllı olan Sibeveyh,²³¹Arap dili ve gramerine dair “*el-Kitâb*” adlı eserin müellifidir. Basrâ dil ekolünün önde gelen temsilcilerindendir.²³²Yûnus b. Habib, İsâ b. Ömer es-Sekâfî ve Halil b. Ahmed'ten ve

²²⁴ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.450-452.

²²⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.450-452.

²²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, ez-Zübeydî, el-Endülûsî, *Tabakâtu'n-Nahviyyine ve'l-Luğeviyyin*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Me'arif, 2.Baskı, Kahire, 1984, s.47-51.

²²⁷ Muhammed b. İshak İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.64.

²²⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.94.

²²⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.202.

²³⁰ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.668-670; 'Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh el-Ensâri, Ebu'l-Berekât Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Edibbâ*, thk. İbrâhîm Semraî, Mektebetü'l-Menar, Ürdün, 3.Baskı, s.54-58.

²³¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.668-670.

²³² Kâdî, Ebû Saîd, Hasan b. 'Abdullâh es-Sirâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyine el-Basriyyin*, thk. Tahâ Muhammed Zeynî, Muhammed 'Abdulmun'im Havâcî, Mektebetü'l-Mustafâ 1. Baskı, Mısır, 1900, s.63-65.

diğer bazı nahiv âlimleri, ders aldığı hocalar arasındadır.²³³Hicrî 180 senesinde²³⁴ Şirâz’da vefât etmiştir.²³⁵

İbnu’l-Haşşâb, Sibeveyh’ten bolca nakillerde bulunmuştur. Naklettiği bu görüşlerine muhâlefet etmediği gibi zayıf olarak da görmemiştir. İbnu’l Haşşâb’ın, Sibeveyh’ten naklettiği görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

a- Kendisinden naklettiği görüşü eğer şerhe muhtaç ise şerh etmiştir. Bu konuda şunları kaydeder: “Dilcilerin yanında kelâm, bir mana ifâde eden söze verilen isimdir. Bu görüşün sıhhatine işaret eden Sibeveyh’in görüşü ise şudur: Bil ki Arap dilinde قُلْتُ kelimesi, kendisinden sonra gerçekleşecek olan söz için değil, bir mana ifade eden kelâm için kullanılır. Örneğin; زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ قُلْتُ denildiği zaman قُلْتُ kelimesinden sonraki tam, birbiri içinde âmil ma’mul ilişkisi olan cümle kastedilir. Böylece bu cümlenin i’râbtan konumu, قُلْتُ kelimesinden dolayı mansub olmasıdır.”²³⁶

b- İbnu’l-Haşşâb, bazen münferid ve tercih edilmeyen görüşleri de dile getirir. Bu bağlamda şunları zikreder: “ا harfi, tesniyede hem tesniye alameti hem de ref’ delilidir. Ama kendisinde i’râb yoktur. Buna delil ise; ي harfinin nasb ve cer halinde, kendisinin sakin, öncesinin meftuh olmasıdır. Eğer harekelenme niyetinde olsaydı ا harfine dönüşürdü. Böylece nasb, ref’ ve cer hallerinin hepsi aynı olurdu. Yaygın olmayan ve tercih edilmeyen bir görüş haricinde, durumun böyle olmadığı ortadadır. ي harfi harekelenme niyetinde değil ise ve harekesiz ise ا harfi de aynı bu şekildedir. Bu görüş Sibeveyh ve ona katılan dilcilerin tercih ettiği görüştür.”²³⁷

c- Bazen de İbnu’l-Haşşâb, kendi görüşünü diğer dilcilerin görüşü çerçevesinde beyan eder ve bunu yaparken konuya iki şekilde yaklaşır. Birinci yaklaşımı; konu hakkında savunulan görüşlerin tahdid ve tebyinidir. İkinci yaklaşımı ise Sibeveyh’in görüşünü teyid ettiği yaklaşımıdır.

İbnu’l-Haşşâb birinci yaklaşımında şöyle demektedir: “Sibeveyh ve diğer dilciler maksûr ismin ا harfinin takdiri konusunda iki görüş arasında orta bir yol izlemişlerdir. Orta bir yol izledikleri iki görüşten birincisi; عَصَا maksûr isminin vezni فَعَا veznidir. Bu

²³³ İbnu’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elibbâ*, s. 54-55.

²³⁴ Amr b. Osman b. Kanber Harîsî Ebû Bîşr, Sibeveyh, *el-Kitâb*, Mektebetu’l-Hancî, Kahire, 3.Baskı, 1988, I/19.

²³⁵ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Sibeveyhi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII/30-34.

²³⁶ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.28.

²³⁷ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.61.

ismin, cer, nasb ve ref' durumlarında ʾ harfinin vakf halindeki hükmü, tenvinden mubeddel olmasıdır. Aslî olan ʾ ise, söz konusu ʾ harfi ile iltikâsından dolayı mahzûftur. İkincisi; عَصَا maksûr isminin vezni, فَعَلٌ veznidir. Söz konusu kelimenin, cer, nasb ve ref' hallerindeki tenvinin şekli değişmemiştir. ʾ harfi aslî olup mahzûf değildir. Tenvinden önceki fetha harekesinden dolayı ʾ harfine dönüşmüştür. لَنْسَفَعَا وَ لَيْكُنَّا örneklerinin aslının لَنْسَفَعَنَّ لَيْكُنَنَّ olduğu gibi. Sibeveyh ve diğer nahiv âlimleri ise, bu meselede orta bir yol izleyerek şöyle demişlerdir: Söz konusu isimdeki ʾ harfi, ref' ve cer hallerinin vakf durumlarında aslîdir. Nasb durumunda ise tenvinden mubeddel olan ʾ harfidir. Aslî olan ʾ ise mahzûftur.”²³⁸

Sibeveyh'in görüşünü teyid ettiği ikinci yaklaşımı şudur. Bu konuda şöyle demektedir: “مَا أَفَعَلَهُ” cümlesindeki مَا kelimesi, mubhem bir isimdir. Mevsuf veya mevsûl değildir. Sibeveyh'in dediği gibi söz konusu kelime شَيْءٌ manasındadır. Mubtedâ olarak merfu'dur. Buradaki مَا kelimesi mevsûf veya mevsûl olamaz. Çünkü böyle bir durumda, kendileri için gelecek olan sıla ve sıfatlar kendileri tam açıklayıcı nitelikte olmaları gerekir. Halbuki te'âccub konusu gizlilik ve ibhâm meselesidir. Aynı zamanda nekiredir. Ahfeş'in (ö.215/830) görüşünde ise söz konusu مَا kelimesi mevsûle olup kendisinden sonrası sılasıdır. Haber ise mahzûftur. Ona göre bu cümlenin takdiri şöyledir: الَّذِي أَحْسَنَ زَيْدًا شَيْءٌ Bu görüş ile Sibeveyh'in görüşü arasında açık bir fark var. Nahiv ilmiyle ilgilenen kişi bunu anlar.”²³⁹

3-El-Ahfeş (ö.215/830).

Tam adı: Ebu'l-Hasan, Saîd b. Mes'ade el-Mucâşi'î el-Ahfeş el-Evsât'tır.²⁴⁰ Ahfeş el-Avsât olarak bilinir.²⁴¹ Meşhur üç Ahfeş'ten birisidir.²⁴² Basrâ'nın önde gelen meşhur nahiv âlimlerindendir.²⁴³ Sibeveyh'in öğrencisidir. Yaş olarak Sibeveyh'ten büyüktür.²⁴⁴ Eserlerinden bazıları şunlardır: “*Kitâbu 'l-Mesâil's-Sağir, Kitâbu 'l-Mesâili 'l-*

²³⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.49.

²³⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.146.

²⁴⁰ Ebû Gays Hayruddîn b. Mahmûd ez-Zeriklî, *el-A 'lam*, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 15.Baskı, Beyrut, 2002, III/101,102.

²⁴¹ Zeriklî, *A 'lam*, III/102.

²⁴² Suyuti, *Buğyetü 'l-Vu 'ât*, s.475.

²⁴³ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s.82.

²⁴⁴ Suyuti, *Buğyetü 'l-Vu 'ât*, s.475,

Kebîr, Kitâbu'l-Kevâfi, Me'âni'l-Kurân, Kitâbu'l-Arûz, Kitâbu'l-İştikâk, ve'l-Mekâyis fi'n-Nahv."²⁴⁵

İbnu'l-Haşşâb'ın, Ahfeş'ten (ö.215/830) rivayet ettiği görüşleri kısımlar halinde şöyle sıralayabiliriz.

a- İbnu'l-Haşşâb, Ahfeş'in (ö.215/830) bazı görüşlerini dile getirir. Bunu yaparken onun görüşünü Sibeveyh'in görüşüne yakınlaştırır. Bu bağlamda şunları kaydeder: "İhtilafli olan manevî âmil konusunda ise, مَرَزَتْ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ örneğinde Ahfeş'in (ö.215/830) görüşü; ضَارِبٍ kelimesinin mecrûr olması, harf'i-cer ile mecrûr olan رَجُلٍ kelimesinin sıfatı olmasındandır. Merfû' ve mansûb olması da durumu değiştirmez. Sibeveyh'in görüşünde de mevsûfun âmili, aynı zamanda sıfatın da âmilidir. Çünkü ikisi tek isim konumundadırlar."²⁴⁶

b- Bazen de İbnu'l-Haşşâb, Ahfeş'in görüşünün zayıf olduğunu iddia ederek, ona muhalif görüş bildirir. Bu konuda şunları zikreder: "Bazen خَلَا ve عَدَا harfler gibi kullanılarak onlar ile cer ameli yapılır. Bu bağlamda şöyle demişlerdir; جَاءَنِي الْقَوْمُ خَلَا örneğinde bu kelimelere مَا harfini eklersen, o zaman bunlar mahd fiile dönüşürler. Böyle olunca da bunlardan sonrasını nasb etmekten başka yol yoktur. Çünkü مَا harfi masdariyedir. Cer harfleriyle bir araya gelmez. Sadece fiiller ile birleşmesi söz konusudur. Ebu'l-Hasan Ahfeş ise (ö.215/830), مَا harfinin bunlar ile birleşmiş halinde de cer amelini câiz görmüştür. Çünkü ona göre buradaki مَا harfi masdariye değil zâidedir."²⁴⁷

4- Ebû Amr b. Âla (ö.154/771).

İbnu'l-Haşşâb, Ebû Amr b. Âlâ'dan sadece bir görüş nakleder. Kendisinden nakilde bulunduğu görüş şudur. Bu konuda şöyle demektedir: "Tenvinli maksûr kelimenin sonundaki üzerinde durulan ِ, aslı olan ِ olup kelimenin ِ harfi konumundadır. Bu harfin aslı, عَصَا örneğinde olduğu gibi ya و harfidir. Ya da söz konusu harfin aslı فَنِي örneğinde olduğu gibi ي harfidir."²⁴⁸

²⁴⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.476.

²⁴⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.115.

²⁴⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.189.

²⁴⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.47.

5-Yûnus b. Habîb (ö.182/798).

Tam olarak adı: Ebû Abdurrahmân, Yûnus b. Habîb, Dabbî, Basrî, en-Nahvî'dir.²⁴⁹Sibeveyh, Kissâî ve Farrâ kendisinden ders almış olan meşhur dilcilerdir.²⁵⁰Eserlerinden bazıları şunlardır: “*Me'ani'l-Kur'ân, el-Luğat, el-Emsâl.*”²⁵¹

Yûnus b. Habîb, bu ayette şu görüşü savunur: *ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدَّ عَلَى الرَّحْمَانِ عَذَابًا* “*Sonra her milletten Rahman'a en çok asi olanları çekip çıkaracağız.*”²⁵² Ona göre bu ayette geçen *لَنُنزِعَنَّ* fiilinin ameli askıya alınmıştır. İbnu'l-Haşşâb ise, ona muhalefet ederek şunları kaydeder: “Hâlbuki herhangi bir fiilin amelinin askıya alınabilmesi için şek ve yakın fiillerinden birisi olması gerekir. Bu ayette geçen *لَنُنزِعَنَّ* fiili ise normal bir fiil olduğu için amelinin askıya alınması söz konusu bile olamaz.”²⁵³

6-Cermî (ö.225/840).

Tam adı: Ebû Ömer Salih b. İshâk el-Cermî'dir.²⁵⁴Basra dil ekolünün tanınmış temsilcilerindendir. Ahfeş el-Evsât, Yûnus b. Habib, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ, Asmaî' ve Ebû Zeyd el-Ansâri kendilerinden ders aldığı âlimler arasındadır. Eserlerinden bazıları şunlardır: “*et-Tenbih, Kitâbu'l-Ârûz.*”²⁵⁵

İbnu'l-Haşşâb, Cermî'den bir görüş nakleder. Ama naklettiği bu görüşü eleştirmekten de geri kalmaz. Bu bağlamda şöyle söylemektedir: “*كَلْتًا* kelimesinde bulunan *ت* harfi sahih olan görüşe göre ya *و* harfinden ya da *ي* harfinden munkalibtir. Eğer *و* harfinden munkalib ise, bu kelimenin aslı *كَلُوا* dır. Bu durumda *و* harfi *ت* harfine dönüşmüştür. *تُرَاتٌ* kelimesinin aslı *وَرَاتٌ* olduğu gibi. Yok eğer *ي* harfinden munkalib ise, bu kelimenin aslı *كَلِيًا* dır. *تَنْتِيَانٌ* kelimesinin aslı *تَنْيَانٌ* olduğu gibi. Bu kelimedeki *ت* harfinin *قَاعِدَةٌ* ve *قَائِمَةٌ* kelimelerindeki *ت* harfleri gibi te'nis için olduğunu söyleyenlerin

²⁴⁹ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s.66; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.777.

²⁵⁰ Sirâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyin*, s.27.

²⁵¹ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s.66,67.

²⁵² Meryem, 69.

²⁵³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.310.

²⁵⁴ Sirâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyin*, s.4-8.

²⁵⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.495.

görüşünün ise hiçbir değeri yoktur. Çünkü böyle bir görüşü savunmak, te'nis için olan ت harfinin ilave edilmiş/sıkıştırılmış olduğu anlamına gelir ki bu da caiz değildir.”²⁵⁶

7-Ebû Osman el-Mâzinî (ö.249/863).

Tam adı: Ebû Osman Bekr b. Muhammed b. Habib Mâzinî'dir.²⁵⁷ Basrâ ekolünün önemli temsilcilerindendir. Asma'î, Ebû Zeyd el-Ansârî ve Ebû 'Ubeyde et-Teymî onun hocalarıdır. Muberrred ise, onun öğrencilerindendir.²⁵⁸ Sarf ilminin müstakil bir ilim dalı haline gelmesinde kendisinin çok emeği vardır. Kabri Basrâdadır.²⁵⁹ Eserlerinden bazıları şunlardır: “*Mâ Yelhenü fi'l- 'Amme, Kitâbu'l-Kevâfi, Kitâbu't-Tasrîf.*”²⁶⁰

İbnu'l-Haşşâb, Ebû Osman Mâzinî'den üç tane görüş nakletmiştir. Söz konusu görüşlerin iki tanesinde ona muhalefet etmiştir. Bir tanesinde ise, herhangi bir görüş belirtmemiştir.

Muhâlefet ettiği görüşlerden birincisinde şöyle demektedir: “طَابَتْ بِهِ نَفْسًا” cümlesi ve benzeri cümlelerde asıl olan, temyiz fâil olarak gelmesidir. Çünkü bu cümlenin asıl manası طَابَتْ بِهِ نَفْسِي şeklindedir. Buradaki temyiz aslında fâil manasında olduğu için, dilcilerin çoğu bu temyiz âmiline takdim edilmesini caiz görmemiştir. Bunlara göre عُرْفًا تَصَبَّبْتُ ve شَحْمًا تَفَقَّأْتُ cümlelerini kurmak câiz değildir.

Ebû Osman Mâzinî ise, böyle bir kullanımı, kıyasa dayanarak caiz görmüştür. Delil olarak da şu şiiri getirmiştir.

261 أَ تَهْجُرُ سَلْمِي بِالْفِرَاقِ حَبِيبَهَا
وَمَا كَانَ نَفْسًا بِالْفِرَاقِ يُطِيبُ

“*Selma, sevgilisinden ayrılarak terk mi ediyor/Hâlbuki hiçbir nefis ayrılık ile hoşnut olamaz*”

Bu şiirde, temyiz olan نَفْسًا âmiline takdim etmiştir. Aslında şâirin kastı şudur: وَمَا كَانَ يُطِيبُ بِالْفِرَاقِ نَفْسًا²⁶²

İkincisi: İbnu'l-Haşşâb, “ef'âlu'l-kulûb” konusunda Ebû Osman Mâzinî'nin görüşünün çoğunluğun görüşüne uygun olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: “Ef'âlu'l-

²⁵⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.67.

²⁵⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I/463.

²⁵⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II/757.

²⁵⁹ Hüseyin Elmalı, “Ebû Osman el-Mâzinî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, X/209,210.

²⁶⁰ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s.90.

²⁶¹ İbnu'l-Enbârî, *İnsâf*, II/827.

²⁶² İbnu'l-Haşşâb, *Mürtecel*, s.159.

kulûb konusunda semâ' yoluyla gelen fiiller dört tanedir. İki tanesi menkuldür. Diğer ikisi ise, mevdu'dur. Söz konusu fiiller اُ ile intikâl ettirildiklerinde, üçüncü bir mef'ûl daha almaları sağlanır. Örneğin; عَلِمْتُ fiili, عَلِمْتُ fiilinden, أَرَيْتُ fiili, رَأَيْتُ fiilinden hemze ile menkuldür. İlk halleri iki tane mef'ûl alırken, ikinci halleri üç tane mef'ûl alır. أَعْلَمَ اللهُ أَعْلَمَ اللهُ örneklerinde olduğu gibi. Bu konuda dilciler ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları, söz konusu fiillere kıyası kabul ederek; أَظُنُّتُ بِكَرًا زَيْدًا قَائِمًا gibi cümlelerin kullanılmasını caiz görürken, bazıları da söz konusu fiillere yapılan kıyası kabul etmez. Böyle bir kıyası kabul etmeyenlerden birisi de Ebû Osman Mazinî'dir."²⁶³

İbnu'l-Haşşâb, Ebû Osman Mâzinî'den naklettiği ve herhangi bir yorumda bulunmadığı görüş ise şudur: "Bilindiği üzere اِنْ şart edatından sonra gelen şart ve cezâ fiilleri meczûmdur. Söz konusu fiillerin sukûn halleri, mu'reb olmalarının gereğidir. İbnu'l-Haşşâb, bu fiillerin meczûm olmalarını, mu'reb olmalarına değil de mebnî olmalarına bağlayan Ebû Osman Mâzinî'nin görüşünün sahih olmadığı bildirmiştir."²⁶⁴

7-Ebu'l-Abbâs Muberrred (ö.286/900).

Tam adı: Ebu'l-Abbâs Müberred, Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber el-Ezdî'dir.²⁶⁵ Döneminin önde gelen dilcilerindendir. Hocaları arasında, es-Sicistânî ve el-Mazinî vardır.²⁶⁶Bazı eserleri şunlardır: "Me'âni'l-Kur'ân, el-Kâmil, el-Muktedeb, el-Maksûr ve 'l-Memdûd."²⁶⁷

İbnu'l-Haşşâb, Muberrred'ten iki görüş nakletmiştir. Birisine teyitte bulunmuş, diğerine ise itiraz etmiştir.

Teyid ettiği görüş şudur: "Menkûs ismin ya harfini zaruret halinde iskân edebilirsin. Böylece her üç hali de aynı olmuş olur. Müberred, bu konuda şöyle demiştir: "O, en güzel zarûretlerden olup, doğrudur." Bu zarûret konusunda birçok şiir rivayet edilmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

كَأَنَّ أَيْدِيَهُنَّ بِالْقَاعِ الْقَرَقِ   أَيْدِي جُورٍ يَتَعَاطَيْنَ الْوَرَقِ

"Dümdüz mekânda süratle yürüyen develerin ayakları, beyazlık ve pürüzsüz olmada, dirhem dağıtan cariyelerin elleri gibidir."

²⁶³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.156,157.

²⁶⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.216.

²⁶⁵ Sirâfi, *Ahbâru'n-Nahviyyin*, s.105-113.

²⁶⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.231.

²⁶⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, s.231.

Burada meczûm olarak okunan اَيْدِيُهِنَّ kelimesinin aslı, mansûb olarak okunmasıdır.

فَكَسَوْتُ عَارٍ جَنْبُهُ فَنَرَكْتُهُ   جَدُلَانَ جَادًا فَمِيصُهُ وَرَدَاؤُهُ

“Bir yanı çıplak olanı giydirerek öylece bıraktım ki/sevinçler içinde gömleği ve cübbesi güzelleşti”

Bu şiirde, عَارٍ kelimesinin aslı عَارِيًّا şeklindedir.

İtiraz ettiği görüş ise şudur: “Sibeveyh (ö.180/796) ve ona tabi olanların görüşünde, istisnâdan sonraki kelime istisnâ harfinden önceki fiil ile mansûbtur. جَاءَ الْقَوْمُ örneğinde olduğu gibi. Bu konuda fiilin lazimî veya mute’addî olması herhangi bir farklılık arz etmez. Çünkü mute’addî/geçişli olan fiil ma’mûlune tesir ettikten sonra, başka bir şeye tesir edebilmesi için bir vasıtaya ihtiyaç duyar. Bu bağlamda istisnâ için olan اِلَّا edatı, fiili kuvvetlendirerek müstesnada tesir etmesini sağlamıştır. Sibeveyh ve arkadaşlarına katılmayanların görüşünde ise istisnâdan sonraki kelime اِلَّا edatı ile mansûbtur. Onlara göre bu durum اِلَّا edatının “istisnâ ederim” anlamında olduğu zaman geçerlidir. Bu görüşü Ebu’l-Abbâs Muberrred de savunmuştur. Bu görüşün zayıf olduğunu anlamak için az bir düşünce bile yeterlidir.”²⁶⁸

8- İbn Durusteveyh (ö.347/958)

Tam adı: Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Ca’fer b. Derusteveyh’dır.²⁶⁹ Muberrred ve Sa’leb’ten ders almıştır.²⁷⁰ Eserlerinden bazıları şunlardır: “*el-İrşâd fi’n-Nahv, el-Hayy ve’l-Meyyit*.”²⁷¹

İbnu’l-Haşşâb, İbn Durusteveyh’ten bir görüş nakletmiştir. Naklettiği söz konusu görüşte, İbn Durusteveyh, حَتَّى kelimesinden sonraki cümlenin, حَتَّى kelimesi ile mahallen mecrûr olduğunu savunmuştur. İbnu’l-Haşşâb, Zeccâc’ın da aynı görüşte olduğunu belirterek onlara muhâlefet etmiştir. Ona göre söz konusu cümle, cümle-i ibtidâiyedir.²⁷²

²⁶⁸ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.186.

²⁶⁹ İbnu’n-Nedim, *Fihrist*, s.99,100.

²⁷⁰ İbnu’n-Nedim, *Fihrist*, s.99.

²⁷¹ İbnu’n-Nedim, *Fihrist*, s.100.

²⁷² İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.346.

4. İBNU'L-HAŞŞÂB'IN EL-MURTECELİNDE DİL VE GRAMERLE İLGİLİ

GENEL YAKLAŞIMI

4.1. Dil Ekollerine Yaklaşımı

Arap dili ekolleri, Basra, Kûfe ve Bağdât ekolü olmak üzere üç ana ekolden oluşmaktadır. Bunlardan Basrâ ekolü diğer bütün ekollerin ana menşeyini oluşturmaktadır. Diğer bütün ekoller onun ya bir meyvesi ya da bir alt dalı konumundadır.²⁷³ Her nahiv âlimi gibi kendisinin de bunlara belirli bir yaklaşımı olmuştur. Bu bağlamda İbnu'l-Haşşâb'ın Basrâ, Kûfe ve Bağdât ekollerine karşı takındığı tavır ele alınacaktır

4.1.1. Basrâ Ekolü

Kurucusu Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791) olan ilk dil ekolüdür. Kûfe ekolünün Kur'ân-ı kerim, şiir ve rivayet edilen haberlerle meşgul olduğu bir zamanda, Basrâ ekolü Arap dilinin kâide ve kuralları tesis etmekle uğraşmıştır. Bu sebeple Arap dili Basra ekolünden alınmıştır.²⁷⁴ Sibeveyh (ö.180/756), Ebû İshâk el-Hadremî (ö.177/735) Ebû Amr b. Âlâ (ö.154/771) ve Yûnus b. Habib (ö.182/798) önemli temsilcilerindendir.²⁷⁵

İbnu'l-Haşşâb, Sibeveyh hariç Basrâ ekolü mensuplarıyla tartışmıştır. Yeri geldiği zaman görüşlerinin de zayıf olduğunu belirtmiştir. İbnu'l-Haşşâb, “el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel” adlı şerhinde Basrâ ekolünden altı kere bahsetmiştir. Üç konuda delillerini kabul ederek onlara katılmıştır. Söz konusu konular şunlardır:

1- İsim kelimesi السَّمُ kelimesinden türemiştir.²⁷⁶

2- Ta'âccub sigâsındaki أَفْعَلْ vezni fiildir. İsim değildir.²⁷⁷

3- İsim fiillerin ma'mûlleri kendilerinden önce gelemez.²⁷⁸

²⁷³ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.5.

²⁷⁴ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.5-23.

²⁷⁵ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.5-23.

²⁷⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.6.

²⁷⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.147.

²⁷⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.258.

Basra ekolünden aktardığı iki görüş hakkında ise, herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Söz konusu görüşler şunlardır:

1- Emir kipi mebnîdir.²⁷⁹

2- Mütekellim ي'ından önce gelen ن harfi, nun'u-vikayedir.²⁸⁰

İbnu'l-Haşşâb, "lamu'l-emr" (لَيْدُهُبْ) konusunda Basrâ ekolünün görüşünü zikrederek, bu harfin gâib fiile has olduğunu belirtmiştir. Kûfilerin nazarında ise söz konusu harfin genel olduğunu, gâib, muhâtâb ve mütekellim sigâlarında da kullanılabileceğini belirterek şöyle demiştir: "Her iki görüşte kıyasta kuvvetlidir."²⁸¹

Ayrıca İbnu'l-Haşşâb "Murtecel" adlı şerhinde, muhakkiklere ait olduğunu belirttiği ya da doğru olduğunu savunduğu başka görüşler de mevcuttur. Bu bahsettiği görüşlerin de Basrâ ekolüne ait olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu görüşlerin bazılarının ise Kûfe ekolünün görüşlerine yakınlık arz ettiği anlaşılmaktadır.²⁸²

4.1.2. Kûfe Ekolü

Kûfe ekolü, Alî b. Hamza Kissâî (ö.189/805) ve öğrencisi Yahyâ b. Ziyâd Farrâ (ö.207/822) ile başlamıştır. Daha çok rivayete önem vermişlerdir. Bu ekolün görüşleri, Ebû Ca'fer Ruâsî (ö.187/803) ve Mu'az Harrâ'da (ö 187/803)' tecessüm etmiştir.²⁸³

İbnu'l-Haşşâb, "el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel" isimli şerhinde Kûfe ekolünden değişik münasebetlerde genel olarak on kere bahsetmiştir. Bunlardan üçünde onların istilahlarını açıklamış ve herhangi bir yorumda bulunmamıştır.²⁸⁴Bu bağlamda zikrettiği görüşlerden beş tanesine ise itiraz etmiştir.

Kûfe ekolüne ait olup itiraz ettiği görüşler şunlardır:

1- İsim kelimesinin aslının وَسْمٌ kelimesi olduğuna dair görüşlerine katılmamıştır.²⁸⁵

²⁷⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.104.

²⁸⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.74.

²⁸¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.215.

²⁸² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.241.

²⁸³ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.153-156.

²⁸⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.207,253-283.

²⁸⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.6.

2- İstikbâl için olan س harfinin aslı, سَوْفَ harfidir. Sonundaki iki harf hazfedilmiştir. İbnu'l-Haşşâb Küfe ekolünün bu görüşüne katılmamıştır.²⁸⁶

3- Ta'âccub sigâsındaki أَفْعَلٌ vezni isimdir. İbnu'l-Haşşâb, bu görüşlerine itiraz ederek katılmamıştır.²⁸⁷

4- İsmu'l-fâil geçmiş zaman için olduğu takdirde amel yapar. İbnu'l-Haşşâb, dilcilerin bu görüşlerine katılmamıştır. Çünkü onun ve cumhurun görüşünde, İsmu'l-fâilin geçmiş zamanda amel yapabilmesi için, elif-lam (اَلْ) ile mu'arref olması gerekir. الْقَائِمُ يُعْجِبُنِي أَبُوهُ. gibi.²⁸⁸

5- “Sonra her milletten Rahman'a en çok asi olanları çekip çıkaracağız.”²⁸⁹ Ayetinde أَيُّهُمْ kelimesi mu'rebtir. Mebnî değildir. İbnu'l-Haşşâb, bu görüşlerine katılmamıştır. Çünkü kendisi ve Sibeveyh'in savunduğu görüşte söz konusu kelime mebnîdir.²⁹⁰

İbnu'l-Haşşâb, Küfe ekolü ile Basrâ ekolü'nün, başında “lamu'l-emr” (لَيْذُ هَبْ) bulunan muzarî fiilinin mu'reb olduğu konusunda ittifak halinde olduklarını rivayet etmiştir.²⁹¹

İbnu'l-Haşşâb, başka bir yerde ise, Küfe ekolünden rivayet ettiği görüş ile Basrâ ekolü'nün savunduğu görüşün birbirine yakın olduğunu belirtmiştir. Söz konusu görüş şudur: Küfe ekolüne göre “lamu'l-emr” (لَيْذُ هَبْ) geneldir. Bütün fiillere dâhil olması caizdir. Basrâ ekolüne göre ise, söz konusu harf gâib fiillere hastır. İbnu'l-Haşşâb, bunu aktardıktan sonra şöyle demiştir: “Her iki görüş de kıyasta kuvvetlidir.”²⁹²

İbnu'l-Haşşâb, Küfe ekolü temsilcilerinden Kissâî (ö.189/804) ve Farrâ'dan (ö.207/822) açıkça bahsetmiştir. İbnu'l-Haşşâb, Kissâî'den bahsederken ondan bir görüş nakletmiştir. Lakin bu görüşe itiraz edip, kabul etmemiştir.²⁹³ Farrâ'dan bahsederken de

²⁸⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.15.

²⁸⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.104,105.

²⁸⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.246.

²⁸⁹ Meryem, 69.

²⁹⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.309.

²⁹¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.22.

²⁹² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.215.

²⁹³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.253.

ondan iki görüş nakletmiştir. Birincisine hiçbir yorumda bulunmamıştır. Lakin ikinci görüşe itiraz edip kabul etmemiştir.²⁹⁴

Görülüyor ki, genel olarak İbnu'l-Haşşâb, Kûfe ekolünün görüşlerine katılmadığı halde onların bazı görüşlerini kabul etmiştir. Bu durum kendisinin değişik görüş ve yorumlara açık olduğunun işaretidir. Aynı zamanda belli bir görüşü savunurken, o konuda mute'assıb olmadığına delildir.

4.1.3. Bağdât Ekolü

Bağdâtlı nahiv âlimlerinin, Kûfe ve Basrâ ekollerinin görüşlerini birleştirerek oluşturdukları bir ekoldür. Daha çok her iki ekol arasında oluşan farklı görüşlerden birinin tercihinine dayanan “seçmeci (eklektik)” dil ekolü olarak bilinir. İbn Keysân (ö.299/911), İbn Şukeyr (ö.317/930) ve İbnu'l-Hayyât (ö.320/932) önemli temsilcilerindendir.²⁹⁵

İbnu'l-Haşşâb, “*el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*” isimli eserinde Bağdât ekolü'nden sadece bir kere bahsetmiştir. İbnu'l-Haşşâb, söz konusu bahsinde, esmâu'l-ef'âl ma'mûllerinin kendilerine takdimi konusunda Bağdât ekolü'nün vermiş olduğu cevaza karşılık, Basrâ ekolü'nün delillerini sunarak, Bağdât ekolü'nün görüşünün zayıf olduğunu belirtmiştir.

İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Esmâu'l-ef'âl'lerin ma'mûlleri kendilerinden önce gelmez. Basrâ ekolü ve onu takip edenlerin görüşü budur. Örneğin; *رَيْدًا عَلَيْكَ* cümlesini, *رَيْدًا عَلَيْكَ* şeklinde telaffuz etmek caiz değildir. Böyle kullanımların yaygın olması durumu değiştirmez. Çünkü bunlar mutasarrıf değildirler. Nitekim böyle bir kullanım, onları fiillerin kanunlarından da çıkarır. Şöyle ki; asıllar için geçerli olan imkân ve genişlik furûlar için geçerli değildir. Bağdât ekolü ise, esmâu'l-ef'âl ma'mûllerinin kendilerine takdimini câiz görmüştür. Bağdât ekolü sema' yoluyla gelen bilgilerin zahirine hükmederek kendilerine delil olarak göstermişlerdir. Basrâ ekolü ise, aynı bilgiyi te'vil etmiştir. *كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ* “Allah'ın size emri budur.”²⁹⁶ Âyetinin takdiri; *كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ* şeklindedir. Çünkü onlara göre; *كِتَابَ اللَّهِ* kısmı *عَلَيْكُمْ* ism-i fiil'inin iğrâsı (teşviki) ile mansûb olmuştur. Esmâu'l-ef'âl

²⁹⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.49.

²⁹⁵ Şevkî Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.245-247.

²⁹⁶ Nisa, 24.

ma'mûllerinin kendilerine takdimini câiz görmeyen Basrâ Ekolü ve onları takip edenler ise, söz konusu ayeti te'vil etmişlerdir. Onlara göre كِتَابِ اللَّهِ kısmı mudmer bir fiil ile mansûbtur. Bu mudmer fiile, âyetin başında bulunan 297 حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ “Annelerinizle evlilik size haram kılındı.” cümlesi işaret etmiştir. كِتَابِ اللَّهِ kısmı iğrâ yoluyla mansûb değildir. Âyetin takdiri كَتَبَهُ اللَّهُ كِتَابًا عَلَيْكُمْ veya كَتَبَ ذَلِكَ كِتَابًا عَلَيْكُمْ şeklindedir.”²⁹⁸

4.2. Kıyasa Yaklaşımı

Semâ'(ağızdan derleme, dinleme) ve kıyas Arap gramerinin en önemli iki temel unsurudur. Kıyas yöntemi nahvî kuralların çoğunun temelinde yer alır. Bu nedenle Kissât (ö.189/803) nahiv ilmini tanımlarken şöyle demiştir: “Nahiv, uyulan kıyastır/kurallardır.”²⁹⁹ Bu tanımla kendisinin kıyasa verdiği önemi vurgulamıştır. Dilciler, kıyas için birçok tanım yapmışlardır. Bu tanımların özeti: Gayr-ı menkûlün, menkule aralarındaki ortak bir illete binaen, hükümde hamledilmesidir. Mantık, felsefe ve fikhın kıyas fikrine galebe çalması üzerine, kıyas birçok kısma ayrılmıştır. Bunlar; “Tard kıyası, şibh kıyası ve illet kıyası” gibi.³⁰⁰Bu kıyas yöntemine aşırı bağlılık, bazı hatalara sebebiyet vermiştir. Bu hatalar, sabit Kur’ânî kıraâtlerde olduğu gibi, şiirlerde de kendini göstermiştir. Bu da İbn Cinnî³⁰¹ve İbnu'l-Enbârî³⁰² gibi nahiv âlimlerinin kıyası inkâr etmelerine neden olmuştur.

İbnu'l-Haşşâb ise kıyas yerine rivayeti destekleyen hocası Cevâlikî'den (ö.540/1145) etkilenmiştir.³⁰³

Buna rağmen İbnu'l-Haşşâb, kıyası terk etmemiş ve bazı hükümlerde kıyasa başvurmuştur. Bu bağlamda şunları kaydeder: “Mecrûr ve mansûb muttasıl zamirler, i'râbları farklı olmasına rağmen lafızları aynıdır. بَصْرَتُ بَكَ وَ أَبْصَرْتُكَ وَ مَرَرْتُ بِي وَ أَكْرَمْتَنِي gibi. Çünkü aralarında benzerliğe dayanan bir yakınlık vardır. İsim olan ضَرَبْتَنِي وَ لَهُ

²⁹⁷ Nisa, 23.

²⁹⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 255,256.

²⁹⁹ Zülfikar Tüccar, “Kıyas”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2022, XXV/538,539.

³⁰⁰ Afgânî, *İğrâb fî Cedeli'l-I'râb*, s.105.

³⁰¹ Ebu'l-Feth, Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali Neccâr, Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, Mısır, h.1318, I/125.

³⁰² Ebu'l-Berekât, Kemâleddin İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâili'l Hilâf Beyne'l Basriyyin ve'l Kûfiyyin*, thk. Cevdet Mebruk, Muhammed Mebruk, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 2002, II/565.

³⁰³ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/1496.

ve أَكْرَمَنِي deki ي harfi de böyledir. Önünde bulunan ن harfi fiil sonunun esrelenmemesi için getirilmiş bir harftir. Bazıları bu ن harfine nun-u vikâye dediği gibi bazıları da nun-u ‘imâd demiştir. İkisi de doğru tabirlerdir. Bu örneklendirdiğimiz zamirlere geri kalan bütün mecrûr ve mansûb muttasıl zamirler kıyas edilir.³⁰⁴ كُنْ كَمَا أَنْتَ örneğinde kaffe olan مَا harfi mevsûle olan الَّذِي anlamında da olabilir. Böyle olunca أَنْتَ كَلِّدِي demiş gibi oluyor. Yani هُوَ كَلِّدِي هُوَ أَنْتَ anlamındadır. Cümlenin uzatılmaması için ‘âid olan هُوَ hazf edilmiştir. Bu şekilde oluşan hazf durumuna kıyas edilmez.”³⁰⁵

İbnu’l-Haşşâb, mef’ûlun, fâilden ayrı bir unsur olduğunu anlatırken bu durumun genelin çoğunluğu konumunda olduğunu dedikten sonra, özel olarak “ef’âlü’l-kulûb’u” bu kaideden istisna eder. حَسِبْتَنِي ve ظَنَنْتَنِي Örneklerinde olduğu gibi. Bu bağlamda nadiren kullanılan عَدَمْتَنِي ve فَفَدْتَنِي cümlelerine kıyas yapılmayacağına altını çizmiştir. Buna binaen bunlara kıyas yapılarak أَخَذْتَنِي ve سَأَلْتَنِي denilmeyeceğini tembihlemiştir.³⁰⁶

Başka bir yerde İbnu’l-Haşşâb, kıyas üzerine yapılan kıyası kabul etmediğini beyan ederek şöyle demiştir: “Esmâu’l-ef’âllerden muştak olan حَذَّارٌ ve تَرَّالِ نَزَالٌ gibi kelimelerde, dilciler arasında ihtilâf vardır. Bazıları kıyası delil göstererek bütün sulâsî fiillerden türetirler. Bazıları da Araplardan duyduğu ile yetinerek bu kelimeler üzerine kıyas yapmaz. Benim tercihim de bu son görüştür.”³⁰⁷

Dilcilerin yanında istihsân; Herhangi bir meselede delil zayıf olduğu halde, kendisinde bulunan biraz genişlik ve cevaz nedeniyle söz konusu hükmün tercih edilmesidir.³⁰⁸ İbnu’l-Haşşâb, bu meseleyi bir örnek üzerinde açıklayarak şöyle demiştir: “Mebnî olan لَا edâtının ismini vasıflandırdığın zaman, serbestsin. İstersen sıfatı nasb edersin, istersen de aslına binaen mevsufu mebnî olarak tenvin ile getirirsin لَا رَجُلٌ ظَرِيفًا örneğinde olduğu gibi. Lakin لَا رَجُلٌ ظَرِيفٌ عِنْدَكَ örneğinde, mevsufu sıfat ile birlikte mebnî yaparsan bir önceki örnekte olduğu gibi لَا ismi ile beraber murekkeb değildir. Çünkü birinci örnekte isim sıfatı ile birlikte terkip edilmiştir. İkinci örnekte ise,

³⁰⁴ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.74.

³⁰⁵ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s. 233.

³⁰⁶ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.316.

³⁰⁷ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.256.

³⁰⁸ İbn Cinnî, *Hasâis*, I/133.

sıfatın da mebnî yapılması, üç şeyin bir şey yapılması anlamına gelir ki bu da kıyasta muhaldir. Dildeki istihsân olmasaydı, böyle bir şey asla kabul edilemezdi.”³⁰⁹

4.3. Âmil Nazariyesi

Âmil kelimesinin çoğulu, “âvâmil” kelimesidir. Arapça dilinde “terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin i’râbına tesir eden unsurlar” demektir.³¹⁰

İbnu’l-Haşşâb’ın âmil nazâriyesinin bazı usullerinden bahsetmesi ve dilcilerin bu konudaki görüşlerini aktarması, onun bu konudaki derin bilgisine delil olarak gösterilebilir.

İbnu’l-Haşşâb’a göre, i’râb âmilden kaynaklanır. Bu görüşüne yönelik olarak şöyle demiştir: “İ’râb: lafzî veya takdirî olarak mu’reb bir kelimenin sonuna hareke ya da sukûn ile önündeki âmillerin değişmesiyle ilişen değişikliktir.”³¹¹

Âmil, me’mûlün i’râbına delildir. Bu görüşü şöyle açıklamıştır: “Maksûr ismin, i’râbına âmili işaret eder. Çünkü önüne ref’ eden bir âmil getirdiğin zaman bilirsin ki o maksûr isim, merfû’dur. Âmilin nasb eden bir âmil olması veya cer eden bir âmil olması da aynıdır. Böylece âmilin gerektirdiği i’râb ile me’mûle hüküm verilir. هَذِهِ عَصَا مُعَوِّجَةٌ. Örneklerinde olduğu gibi.”³¹²

İbnu’l-Haşşâb’ın görüşünde, amel etmede fiiller asıldır. İsim ve harfler ise furû’ konumundadır.³¹³ Ona göre ismin âmilleri ile fiilin âmilleri birbirinden farklıdır. Hatta ona göre ismin âmilleri fiilin âmillerinden daha kuvvetlidir. Bu bağlamda şöyle demiştir: “Lakin ismin merfu’ ve mansûb olduğu cihetler, fiilin merfu’ ve mansûb olduğu cihetlerin aynıysa değildir. Çünkü isimlerin âmilleri başka, fiillerin âmilleri başkadır.”³¹⁴

Ona göre âmil, ma’mulünden önce gelmesi gerekir ve kelimenin bir kısmı, kelimenin diğer kısımlarında amel edemez.³¹⁵

³⁰⁹ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.180.

³¹⁰ Durmuş, “Avâmilü’l-Mie”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, IV/106,107.

³¹¹ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.34.

³¹² İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.46.

³¹³ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.18.

³¹⁴ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.52.

³¹⁵ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.227.

İbnu'l-Haşşâb, âmilleri lafzî ve ma'nevî olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre aslî âmiller lafzî olanlardır. Çünkü bu lafzî olan âmiller, semâ' yolu ile geldiğinden, ma'nevî âmillerden daha kuvvetlidir.³¹⁶

Ona göre haber ve sıfatın âmilleri birbirinden farklılık arz eder. Mubtedâ ve müzarî fiillerinin âmillerinin ma'nevî olduğu konusunda ihtilaf mevcut değildir. Bu bağlamda şöyle demiştir: “Mubtedâ ve haber, başlarında lafzî (zahir) veya mukadder herhangi bir âmil olmadığı halde merfu'durlar. O halde merfu' olmaları ma'nendir. Şöyle ki; mubtedânın merfû' olması *كَانَ* ve *ظَنَّتُ* gibi lafzî âmillerden hâli olmasıdır. İkincinin birincisi olması ve haberin ona isnâd edilmesidir. Bütün bu sıfatların özeti, ilk olarak kendisiyle başlanmasıdır. Haber ise mubtedâ gibi merfû'dur. Çünkü haber mana itibari ile mubtedâdır. İbtidânın ma'nevî bir âmil olduğu konusunda şüphe yoktur.” Sonra, sıfat âmilinin konusuna intikâl ederek, şöyle demiştir: “Ebû Hasan Ahfeş'e göre sıfatın âmili sadece vasıf olmasıdır. Sibeveyh'e göre ise, mevsufun âmili aynı zamanda sıfatın da âmilidir.”³¹⁷

İbnu'l-Haşşâb, âmilleri lafzî olan âmiller; isimlerden lafzî olanlar, fiillerden lafzî olanlar ve harflerden lafzî olanlar olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir.³¹⁸

4.3.1. İsim Olan Âmiller

1- İsimlerde asıl olan, mu'reb (ma'mul) olmalarıdır. Âmil olan isimler; fiilin amelini yapanlar ve harfin amelini yapanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Fiilin amelini yapan âmiller, harfin amelini yapan âmillerden daha kuvvetlidir. Çünkü fiil, amel yapmada daha kuvvetlidir. Bu isimlerden fiilin amelini yapanların bazıları aslî olarak açık bir şekilde amel yapar, bazıları da bu isimlere benzerliğinden dolayı âmildir ve amelleri açık değildir.³¹⁹

2- İsm-i fâil, muzarî fiili anlamında olduğu vakit, amel etmesi konusunda ihtilaf yoktur.³²⁰ Lakin mazî fiili manasında olduğu zaman, Kûfe ekolü temsilcilerinin görüşünde mutlak olarak amel eder, Basrâ ekolü temsilcilerinin görüşünde ise, sadece zarfta amel

³¹⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.114.

³¹⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.114,115.

³¹⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.116.

³¹⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.235.

³²⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.236.

eder.³²¹ Ama belirlilik takısı اَلْ ile ma'rife olduğu zaman hepsinin görüşü; amel etmesidir. Çünkü; elif-lam (اَلْ), ism-i mevsûl manasındadır.³²²

3- İsm-i mefû'l, fiilin amelinini yapar.³²³ İsm-i fâillerin, ism-i fâillere benzeyen sıfatları, fiilin amelinini yapar. Ama amelde ism-i fâilden daha zayıftır. İbnu'l-Haşşâb, bu konu bağlamında şöyle demiştir: “Fiilin amelinini yapanlardan birisi de -her ne kadar fiillere benzeme kuvveti, ism-i fâillerinki kadar olmasa da - ism-i fâillere benzeyen sıfatlardır. Bilakis, rütbeleri ism-i fâillerin rütbesinden daha aşağıdır. Onun için nasb yapmazlar, sadece ref yaparlar. Eğer nasb yaparlarsa bu, sarih mefû'le benzerliklerindedir. Bundan dolayı mansûbları kendilerine takdim etmezler.”³²⁴

4- Akit isimleri (sayı isimleri), lafzî olarak ism-i fâillere benzediğinden amel yapar.³²⁵

5- Masdar, fiil ve اُنْ ile takdir edildiği zaman, fiilin amelinini yapar. Nekire olan masdar, amelde daha kuvvetlidir. Masdarın ma'mûlü kendisine takaddüm edemez. Çünkü masdar amelde fer'dir.³²⁶

6- İsim fiiller, manasını kapsadığı fiilin amelinini de yapar. Bu bağlamda şu cümleleri kaydeder: “Fiillere benzerliklerinden, fiillerin yerine geçmelerinden ve amelleriyle fiillerin amellerine işaret eden bazı lafızlar da fiilin amelinini yaparlar. Bu, Arap dilinde yapılan bir kısaltmadır. Bundan dolayı “isim fiiller” olarak isimlendirilmişlerdir.”³²⁷

7- İsim fiillerin ma'mûlâtı, kendilerine takaddüm etmez.³²⁸

8- İsimler, idâfe yoluyla cer yapar ve bu şekliyle bu isimler, harfe hamledilmiştir. Bu bağlamda şöyle demiştir: “İsimlerde cer meselesi idâfe yoluylaadır. Bu da kelâmda iki kısma ayrılır; اَلْ manasında olan (sahiplilik ifade eden) idâfe ve مِنْ manasında olan (cins ifade eden) idâfe.³²⁹ İdâfe, mahd olan idâfe gibi değildir. Bu idâfede lafız, sadece idâfe içindir. Mana olarak ise birincisi, ikincisinde hem nasb hem de ref olarak amel yapar.

³²¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.246.

³²² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.246.

³²³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.239.

³²⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.239.

³²⁵ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.264.

³²⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.247.

³²⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.248.

³²⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.255.

³²⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.260.

Mahd olan idâfe ise sadece cer yapar. Nasb yaptığı duruma şu âyeti gösterebiliriz; هَدِيًّا بِالْعَبَةِ الْكَعْبَةِ “Kâbe’ye ulaştırılacak bir kurbanlık olmak üzere.”³³⁰ Bu aslında مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ الْوَجْهِ يَانِي حَسَنٌ cümlesini gösterebiliriz.³³¹

4.3.2. Fiil Olan Âmiller

1- Kendisine arız olan bir manadan dolayı aslından çıkan fiiller hariç, bütün fiiller âmildir. İsimlerin çoğu âmil değildir. Harfler ise bazıları âmil olduğu halde bazıları âmil değildir. Ref’ ve nasb olmak üzere fiiller iki amel yapar. Ref’ bütün fiillerin ortak amelidir.³³²

2- Asıl kullanımlarında âmil olan bazı fiiller, lafzî olarak amelleri askıya alınır. Bu fiiller ya manada amel yapar ya da amelleri ilğa edilir.³³³

3- Câmîd olan fiillerin, amel edebilmesi için bazı şartların oluşması gerekir. İbnu’l-Haşşâb, bu bağlamda şöyle bir açıklama yapmıştır: “Medh ve zem fiillerinin, amel etmede hükümleri; zâhir isimlerden özel olarak sadece elif-lam (أَل) ile ma’rife olmuş olan cins isimleri ref’ etmesi ya da bu isimlere idâfe edilmiş olan isimde amel etmesidir. Zamirlerden ise sadece bu cins isimlerin zamirlerinde amel yapar. Bunlardan başkasında ref’ yapmaz. Bu isimler ile açık bir şekilde merfu’ olan isimlerin nekireleri, temyiz üzerine nasb edilir.”³³⁴

4- Lazimî fiiller, hâl’de amel yapar. Fiillerin manaları ise hem zarf’ta hem de hâl’de amel yapar. Fiillerin manaları amel yaptığı zaman, ma’mûlleri kendilerine takaddüm edemez. Munsarif olan fiillerin ise bazı ma’mûlleri kendilerine takaddüm edebilir.³³⁵

4.3.3. Harf Olan Âmiller

1- Harflerden bazıları âmildir. Bazıları da mühmeldir: Harflerden âmil olanlar, isim ya da fiile has oldukları halde, mühmel olanlar ise ne isme ne de fiile has

³³⁰ Mâide, 95.

³³¹ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.322.

³³² İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.168.

³³³ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.153.

³³⁴ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.139.

³³⁵ İbnu’l-Haşşâb, *Murtecel*, s.161.

olmayanlardır. İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şunları demiştir: “Harfler taksimâta tabi tutulur. Bu sınıflandırmalardan birisi de amel etmeleri ve mühmel (amel etmemeleri) yoluyla yapılan sınıflandırmadır. Harflerden âmil olanlar, amel yapmaktan hâli olmayıp isim ya da fiile hastırlar.”³³⁶

2- Bazı harfler vardır ki isim veya fiile has oldukları halde amel etmezler. İbnu'l-Haşşâb, bu konuda şöyle demiştir: “İsimlere has ve fiillere has bazı harfler nakledilir ki ikisi de amel etmezler. Bu kısımların amel etmemelerinin illeti ise ittisal ettiği kısma şiddetli bir şekilde bağımlılık arz edip ondan bir kısım haline dönüşmesidir. Kelimenin bir kısmı ise kendisinde amel etmez. Lam-ı ta'rif (أل) buna örnektir.”³³⁷

3-إِنَّ ve kardeşlerinin ismi mansûb, haberi ise merfû'tur. Bu şekilde amel yapmasında, “mute'addî/geçişli” fiillere hamledilmiştir. İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şöyle bir açıklama yapmıştır: “إِنَّ ve kardeşleri, mubtedânın üzerine dâhil olur ve mubtedâyı kendisine isim yaparak nasb eder. Haberi de kendisine haber yaparak ref' eder. Amel yapmasındaki görüş budur. “إِنَّ”'nin dâhil olmasından sonra da haberin ref' halinin devam ettiği” görüşünün ise hiçbir değeri yoktur.”³³⁸

İbnu'l-Haşşâb, neticede kaide niteliğinde şöyle bir ekleme yapmıştır: “Nasb ve ref' edenlere bir asıl bulunduğu zaman, bunlar asıl olana hamledilirler. Bu da mute'addî/geçişli fiildir. Böylece bu harfler, bu şekilde amel yapmaları konusunda onlara hamledilmişlerdir.”³³⁹

4-Kâffe olan ما harfi إِنَّ ve kardeşlerinin üzerine dâhil olduğu zaman, onların amelini iptal ederek, isimlere has olma durumlarının zail olmasına sebep olur.³⁴⁰

5-إِنَّ Şart edâtı, iki fiili cezm eder. Birincisi olan şart fiilini, doğrudan cezm eder. İkincisi olan cevab fiilini ise onu cezm edebilmesi için şart fiilini takviye eder. İbnu'l-Haşşâb, bu bağlamda şöyle demiştir: “Bu harf, şart ve cezâ olmak üzere iki fiilde amel yapar. Bu görüş, insanların çoğunun görüşüdür. Bunların görüşünde bu harf, şart ve cezâ fiillerinin telaffuz edilebilmeleri ve إِنَّ'nin yaptığı cezm amelinin onlarda zâhir olması durumunda âmildir. Çoğunluğun görüşünde ise bu harf, şart fiilini doğrudan cezm ederek

³³⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.168.

³³⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.227.

³³⁸ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.169.

³³⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.186.

³⁴⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.231.

kuvvetlendirir. İkisi birlikte, ikinci fiil olan cezâ fiilini cezm ederler. Bu görüşü savunanlar, bu durumu ibtidâ ve mubtedânın haberi ref' etmesine hamlederler.”³⁴¹

İbnu'l-Haşşâb'ın, âmil nazariyesine bakış açısı ve hâkimiyeti göz ardı edilemez bir hakikât olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca âmil nazariyesinin, usul konusundaki diğer dilcilerin görüşlerini de dile getirmiştir. Âvamil konusundaki görüşlerini genel olarak bir kâide niteliğinde açıklamıştır. Sınıflandırma ve ta'lil yöntemi takdire şayandır. Lakin, o da Cürçânî gibi şiddetli tartışmalara sebep olan iştiğal ve tenâzü' konularına değinmekten vazgeçmiştir. İbnu'l-Haşşâb'ın, âvamil konusunda kendisine has görüşleri mevcut değildir. Belki de bunun sebebi, şerhinde “*el-Cumel*” adlı kitâba bağlı kalmasındandır.

4.4. Nahiv Âlimlerine İtirazları

İbnu'l-Haşşâb, şerhinde diğer dilcilere bazı konularda itiraz etmiştir. İtiraz ettiği konulardan bazıları şunlardır:

1-^{لُ} harfi konusunda yaptığı muhalefeti şöyle açıklamıştır: “Halil b. Ahmed, el-Ferâhidî'nin (ö.175/791) söz konusu harf hakkındaki görüşü şudur: Bu harf ^{لُ} ve ^{لُ} harflerinden oluşmuştur. Ona göre, kendisinin bu görüşü tercih etmesinin sebebi ^{لُ} harfinin nefiy için olması ^{لُ}, harfinin ise, ^{لُ} harfi gibi kendisinden sonrasını nasb etmesidir.”İbnu'l-Haşşâb, bu konudaki muhâlefetini şöyle dile getirmiştir: “Harflerde asıl olan murekkeb olmamalarıdır. Çünkü terkip ve benzeri durumlar, değişme ve türeme halleridir. Tasarruf konusu ise fiillere has bir konudur. İsimler, bu konuda fiillere hamledilmiştir.”³⁴²

İbnu'l-Haşşâb, söz konusu harfin, murekkeb olduğu görüşünü savunanlara muhalefet ederek bu harfin murekkeb olmadığını aksine müstakil bir harf olduğunu açıkladıktan sonra usul niteliğinde şöyle bir açıklama yapmıştır: “Mutlak olarak, ne zaman herhangi bir kelimenin -ister fiil ister isim isterse de harf olsun- asıl olan mufred başka bir kelimeye hamli, söz konusu olursa ikincil ve fer' konumundaki murekkeb kelimeye hamledilmez.”³⁴³

³⁴¹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.215.

³⁴² İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.202.

³⁴³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.202.

2- İbnu'l-Haşşâb خَلَا ve عَدَا konusunda Ebu'l-Hasan Ahfeş'e (ö.215/830) itirazını şöyle açıklamıştır: “Bazen خَلَا ve عَدَا kelimeleri harfler gibi kullanılarak onlarla cer ameli yapılır. Bu konuda şöyle demişlerdir; جَاءَنِي الْقَوْمُ خَلَا زَيْدٍ وَ عَدَا عَمْرٍو; eğer bunlara مَا harfini eklersen o zaman bunlar mahd fiile dönüşürler. Böyle olunca da bunlardan sonrasını nasb etmekten başka yol yoktur. Çünkü مَا harfi, masdariyedir. Cer harfleriyle bir araya gelmez. Sadece fiiller ile birleşmesi söz konusudur. Ebu'l-Hasan Ahfeş ise, (ö.215/830) مَا harfinin, bunlar ile birleşmiş halinde de cer amelini caiz görmüştür. Çünkü ona göre buradaki مَا harfi, masdariye değil zâidedir.”³⁴⁴

3- İbnu'l-Haşşâb, أَيُّهُمْ kelimesi konusunda Yûnus b. Habîb'e (ö.182/798) karşı yaptığı itirazını şöyle açıklamıştır: “Bu konuda Kûfe ekolünün ve başkalarının farklı görüşleri vardır. Bu görüşlerden birisi de Basrâ ekolüne bağlı olan Yûnus b. Habîb'in görüşüdür. O, bu konuda şöyle düşünür: ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَانِ عِتِيًّا” “Sonra her milletten Rahmân'a en çok asî olanları çekip çıkaracağız”³⁴⁵ Ona göre bu âyette geçen لَنُنزِعَنَّ fiilinin ameli askıya alınmıştır. İbnu'l-Haşşâb ise, ona muhâlefet ederek şunları kaydeder: “Halbuki herhangi bir fiilin amelinin askıya alınabilmesi için sek ve yakın fiillerinden birisi olması gerekir. Bu âyette geçen لَنُنزِعَنَّ fiili ise, normal bir fiil olduğu için amelinin askıya alınması söz konusu bile olamaz.”³⁴⁶

4- İbnu'l-Haşşâb, كَلَّا ve كَلْنَا konusunda Ebû 'Amr el-Cermî'ye (ö.225/840) muhâlefetini şöyle açıklamıştır: “كَلْنَا kelimesinde bulunan ت harfi, sahih olan görüşe göre ya و harfinden ya da ي harfinden munkalibtir. Eğer و harfinden munkalib ise ; bu kelimenin aslı كَلُوا dır. Bu durumda و harfi ت harfine dönüşmüştür. ثُرَاتٌ kelimesinin aslı كَلِيَا olduğu gibi. Yok eğer ي harfinden munkalib ise, o zaman bu kelimenin aslı قَائِمَةٌ ve قَاعِدَةٌ kelimesindeki ت harfleri gibi te'nis için olduğunu söyleyenlerin görüşünün ise hiçbir değeri yoktur. Çünkü böyle bir görüşü savunmak, te'nis için olan ت harfinin, ilave

³⁴⁴ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.189.

³⁴⁵ Meryem, 69.

³⁴⁶ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.310.

edilmiş/sıkıştırılmış olduğu anlamına gelir ki bu da câiz değildir. Bu görüşü savunanlardan birisi de Ebû Amr Cermî'dir."³⁴⁷

5- İbnu'l-Haşşâb, temyiz konusunda temyizînin âmiline takdim edilip edilmemesi tartışmasında, Ebû Osman el-Mazîni'ye (ö.249/863) muhâlefet etmiştir. Bu konuda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "طَابَتْ بِهِ نَفْسًا" cümlesi ve benzeri cümlelerde asıl olan, temyizînin fâil olmasıdır. Çünkü bu cümlenin asıl manası: طَابَتْ بِهِ نَفْسِي; şeklindedir. Buradaki temyiz aslında fâil manasında olduğu için, dilcilerin çoğu bu temyizînin, âmiline takdim edilmesini câiz görmezler. Bunlara göre عُرْفًا تَصَبَّبْتُ ve شَحْمًا تَفَقَّأْتُ cümlelerini kurmak câiz değildir. Ebû Osman Mâzîni ise, bunu kıyasa dayanarak câiz görmüştür. Delil olarak da şu şiiri getirmiştir.

348 أ تَهْجُرُ سَلْمِي بِالْفِرَاقِ حَبِيبَهَا
وَمَا كَانَ نَفْسًا بِالْفِرَاقِ يُطِيبُ

"Selma, sevgilisinden ayrılarak terk mi ediyor?/ Hâlbuki hiçbir nefis ayrılık ile hoşnut olamaz."

Bu şiirde temyiz olan نَفْسًا kelimesi amiline takdim etmiştir. Aslında şâirin kastı طَابَتْ بِهِ نَفْسِي şeklindedir."³⁴⁹

6- İbnu'l-Haşşâb, istisnâ meselesini işlerken, istisnâdan sonraki kelimenin mansûb olmasına tesir eden âmilin, hangi âmîl olduğu konusunda Ebu'l-Abbâs el-Muberrred'e (ö.286/900) ve onun düşüncesinde olanlara muhâlefet etmiştir. Bu bağlamda şunları kaydetmiştir: "Sibeveyh (ö.180/796) ve ona tabi olanların görüşünde istisnâdan sonraki kelime, istisnâ harfinden önceki fiil ile mansûbtur. جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا örneğinde olduğu gibi. Bu konuda fiilin lazimî veya mute'addî olması herhangi bir farklılık arz etmez. Çünkü mute'addî/geçişli olan fiil ma'mûlüne tesir ettikten sonra başka bir şeye tesir edebilmesi için, bir vasıtaya ihtiyaç duyar. Bu konuda da istisnâ için olan إِلَّا edâtı, fiili kuvvetlendirerek mustesnâda tesir etmesini sağlamıştır. Sibeveyh ve arkadaşlarına katılmayanların görüşü ise; istisnâdan sonraki kelime إِلَّا edâtı ile mansûbtur. Onlara göre bu durum, إِلَّا edâtının "istisnâ ederim" anlamında olduğu zaman geçerlidir. Bu görüşü,

³⁴⁷ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.67.

³⁴⁸ İbnu'l-Enbârî, *İnsâf*, II/827.

³⁴⁹ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.159.

Ebu'l-Abbâs Muberrred de savunmuştur. Bu görüşün zayıf olduğunu anlamak için az bir düşünce bile yeterlidir.”³⁵⁰

7- İbnu'l-Haşşâb, “te'accub” konusunu işlerken te'accub siğâsında bulunan câr ve mecrûrun konumu meselesinde, Zeccâc'a (ö.311/923) muhâlafet etmiştir. Bu bağlamda şunları zikretmiştir: “Sen أَحْسِنُ بِعَمْرٍو dediğin zaman, âmir değil muhbirsin. مَا أَحْسَنَهُ siğâsı da aynı şekildedir. Câr ve mecrûr olan بَرِيْدٍ kısmı ise, bu fiile dayanarak fâil konumundadır. Çünkü fiil için, mutlaka kendisine isnâd edeceği bir failin bulunması gerekir. Câr ve mecrûrun, وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيْبًا “Hesap sorucu olarak Allah kâfidir.”³⁵¹ Âyetinde ve مَا جَاءَنِي مِنْ أَحَدٍ örneğinde fâil oldukları gibi. Bu görüş, tahkik edilmiş olan görüş olup çoğunluğun tercihidir. Zeccâc'ın görüşünde ise, buradaki câr ve mecrûr nasb konumundadır. مَا أَحْسَنَ زَيْدًا örneğindeki زَيْدًا kelimesi gibi. Çünkü burada da زَيْدٌ kelimesi, kendisinden te'accub edilendir. Nasıl ki orada emir siğâsı gelmiş ve asıl maksat haber siğâsı ise; burada da haber siğâsı gelmiş ama aslında maksat emir siğâsıdır. وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ “Boşanan kadınlar kendi kendilerine üç ay hali süresi beklerler.”³⁵² Âyetinde, asıl mana emir olduğu gibi.”³⁵³

³⁵⁰ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.186.

³⁵¹ Ahzâb, 39.

³⁵² Bakara, 228.

³⁵³ İbnu'l-Haşşâb, *Murtecel*, s.148,149.

SONUÇ

Arap Dilinin önemli isimlerinden sayılan İbnu'l-Haşşâb, altıncı asırda yaşamış meşhur dilcilerdendir. Farklı alanlarda birçok âlimden ders almıştır. Daha küçük yaşlarda kendisini ilme adanmış ve hayatı boyunca hiç evlenmemiştir. Bütün ilimlerde söz sahibi olan İbnu'l-Haşşâb, diğer âlimler tarafından övgüyle anılmıştır. Değişik alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birisi de Cürcânî'nin “*el-Cumel*” adlı eseri üzerine yazdığı “*el-Murtecel fî Şerhi'l-Cumel*” adlı eseridir. Nahiv ve sarf ilimlerinde, sâde ve akıcı bir dil ile yazdığı bu eseri, okuyucunun ufkunu açacak niteliktedir.

İbnu'l-Haşşâb, söz konusu eserini Arap dilinin yabancı kelimelerin hücumuna uğradığı bir dönemde kaleme almıştır. Onun için herkesin anlayabileceği sâde ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Hoca talebe havasında yazdığı bu eserinde, konuların sonunda genelleme yapmaktan kaçınmamıştır. Dolayısıyla okuyucuda bir meleke oluşturma imkânı sağlanmıştır.

İbnu'l-Haşşâb, Arap gramerinde nakle verdiği önemden dolayı, Kur'ân-ı Kerim, Hadis ve Arap şiiriyle istişhâda bulunmuştur. Bunlardan en çok, Kur'ân-ı Kerim ve şiirle istişhâda bulunmuştur. Bu bağlamda kendileriyle istişhâd ettiği âyetlerin sayısı yüz on bir tanedir. İstişhad ettiği hadislerin sayısı ise üç tanedir. Arap şiiriyle de bolca istişhâda bulunmuştur. Ta'lil yöntemine büyük önem göstermiştir. Bu bağlamda hiçbir hükmü ta'lilsiz bırakmamaya çalışmıştır.

İbnu'l-Haşşâb, klasik bir şerh metodu olan “mezc” metodunu kullanmıştır. Böylece metin ve şerh birbirine karışmamıştır. Tanımlamalarında mantıksal bir yol izleyerek, sade ve anlaşılır bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Kullandığı ıstılâhlar yaşadığı asırda kullanılan, genel kabul görmüş ıstılâhlardır. İbnu'l-Haşşâb, hocasından etkilenerken kıyas yerine rivayete önem vermiştir. Bu görüşte olmasına rağmen kıyası terketmemiştir. Âvâmil nazariyesinde bazı usullerden bahsetmiş, kaide niteliğinde bilgilendirmelerde bulunmuştur. Kaynaklarında ise eser ismi yerine daha çok müelliflerin isimlerini zikretmiştir.

İbnu'l-Haşşâb, söz konusu eserinde kendi görüşlerini belirtmiş, yeri geldiğinde bazı dilcilere muhâlefet etmiştir. Ekol olarak açıkça belirtmese de daha çok Sibeveyh ve Basrâ ekolüne meyletmiştir. Bununla birlikte kendisinin tamamen Basrâ ekolüne bağlı olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü Basrâ ekolü mensublarına muhâlefetini dile

getirmekten çekinmemiştir. Bu da tercihlerinde ta'assubla hareket etmediğini göstermektedir.

Bir sefer esnasında, kısa bir zamanda kaleme aldığı söz konusu eseri, nahiv ve sarf ilimlerindeki birikiminin neticesidir. Nitekim o, bu eseri kaleme alırken herhangi bir araştırma sürecine girmeden, tasarlama evresini geçmeden “İrticâlu'l-Kelâm” tarzıyla yazmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu eser, kendisinde oluşan ilmi melekenin yazıya dönüşmüş halidir.

Arap dili ve edebiyatında, daha çok manzum eserlerde görülen ve daha sonraları terk edilen “İrticâlu'l-Kelâm”(doğaçlama) tarzının, mensûr eserlerde görülmesi bir ilktir. İbnu'l-Haşşâb, söz konusu eseriyle bu kavramı canlandırıp Arap dili ve edebiyatına tekrardan kazandırmıştır. Bu eserin daha sonra yapılacak ilmi çalışmalara ilham kaynağı olması ümid edilmektedir.

KAYNAKÇA

- AFGÂNÎ, Saîd, (Mukaddime), *el-İğrâb fî Cedeli'l-İ'râb ve Lume'u'l-Edille fî Usûli'n-Nahv*, mlf. Ebu'l-Berekât, Kemâleddîn 'Abdurrahmân b.'Ubeydullâh, İbnu'l-Enbârî, Dâru'l-Fikr, Suriye, 1957.
- AKÇAY, Halil, "Arap Dili Terminolojisinde 'İvad", *Mukaddime Dergisi*, 2019, 10(1), ss. 307-320.
- BROCELMANN, Carl, *Târîhu's-Şu'ûbi'l-İslâmiyye*, Çev: Nebîh Emîn, Fâris Munîr el-Ba'lebakî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 5.Baskı, Beyrut, 1968.
- CAN, Ayhan, *Arap Nahvinde Kurucu Metin ile Şerh İlişkisi Bağlamında Zemahşeri'nin el-Unmûzec Adlı Eseri ve Şerhleri Örneği*, Çorum, 2021.
- ÇELEBÎ, Mustafâ b. 'Abdullâh Hâcî Halife, Kâtib, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, thk. Muhammed Şerufiddîn Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabiyye, Beyrut, 2008.
- DAYF, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'arif, 7. Baskı, h. 1119.
- BEDEVÎ, 'Abdulmecîd, el-Bedevî, *et-Târîhû's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebi's-Sünnî fî'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî hattâ Sukûti Bağdâd*, Dâru'l-Vefâ, 2. Baskı, Mısır, 1988.
- SELÂMÎ, Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. Hüseyin, el-Hanbelî, *Zeylu Tabakâti'l-Henâbile*, thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn, Mektebetu'l-'Ubeykân, Riyad, 2005.
- HAMEVÎ, Şehâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru'l-Ğerbi'l-İslâmî, 1.Baskı, 1993.
- HASAN İBRÂHÎM, *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî*, Mektebetu'n-Nehdetu'l-Mısriyye, Kahire, 1968.
- HUDERÎ, Muhammed Beg, *Muhâdarât Târîhu'l-Umeme'l-İslâmiyye*, "ed-Devletu'l-'Abbâsî", Thk. Muhammed el-'Usmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1986.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth, Osman, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır, h. 1318.

- İBN CUBEYR, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Endülûsî, *Rihletu ibn Cubeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1964.
- İBN HALDUN, 'Abdurrahmân b. Muhammed, Hadremî, *Mukaddime*. çev. Halil Kendir, 2004.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, el-Bermekî, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnai'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1900.
- İBN İYAZ, Cemâleddîn Hüseyin b. Bedr b. Abdullâh, *el-Kavâidu'l-Mutârehetu fi'n-Nahv*, thk. Şerif 'Abdulkerîm Neccâr, Ali Tefvîk el-Hamd Daru'l-Emel, Ürdün, 2011.
- İBN ŞÜHBE, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer, ed-Dimeşkî, *Tabakâtu ibn Kâdi Şuhbe*, thk. Hafız Abdulhalim Han, 1.Baskı, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut, h.1407.
- İBNU'L-CEVZÎ, Cemâleddîn Ebu'l-Ferec, 'Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntezem fi Tarihi'l-Umemi ve'l-Mülûk*, thk, Muhammed 'Abdulkâdir Ata, Mustafâ Abdulkâdir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İBNU'L-ENBÂRÎ, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh el-Ensârî Ebu'l-Berekât Kemâleddîn, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Edibbâ*, thk. İbrâhîm Semrâî, Mektebetu'l-Menar, Ürdün.
- İBNU'L-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berekât, Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebrûk, Muhammed Mebrûk, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 2002.
- İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan 'İzzuddîn 'Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4.baskı, Beyrut, 2003.
- İBNU'L-HACIB, Osman b. Ömer, Ebû Bekr b. Yûnus Ebû Amr Cemâleddîn Kurdî, Mâlikî, *el-Emâlî*, thk. Fahr Salih Süleymân Kaddâre, Dâru Ammar, Ürdün, 1989.
- İBNU'L-HAŞŞÂB, Ebû Muhammed, 'Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed, *el-Murtecel fi Şerhi'l-Cumel*, thk. Ali Haydar, 1972/1392.
- İBNU'L-'İMÂD, 'Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-'İmâd el-'Akrî Hanbelî, Şezerâtu'z-Zeheb, thk. 'Abdulkâdir Arnâvut-Mahmûd Arnâvut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986.

- İBNU'N-NEDİM, Muhammed b. İshâk, *Fihrist*.
- KADEÂT, Muhammed ‘Abdullâh Ahmed, *Hayâtu'l-İctimâ'îyye fî Bağdâd fî'l-'Asrı'l-'Abbâsî el-Ehîr* (575-656/1179/1258), Dâru'l-Beşîr, Ammân, 2005.
- KIFTÎ, Cemâleddîn Ebu'l-Hasan, ‘Alî b. Yûsuf, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, İbrâhîm, *İnbâhü'r-Ruvât*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1.Baskı, Beyrut, 1982.
- NİSÂBÛRÎ, Ebu'l-Fadl, Ahmed b, Muhammed b, İbrâhîm Meydânî, *Mecmeu'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhâmîd, Dâru'l-Me'rife, Beyrut, Lübnân.
- SAFEDÎ, Selâhâddîn Halil b. Eybek b. ‘Abdullâh, thk. Ahmed el-Arnavut, Türkî Mustafâ, *el-Vâfî Bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyâu't-Turas, Beyrut, 2000.
- SALİHOĞLU, Hamit, Kemâleddîn *İbnu'l-Enbârî'nin Lumeu'l-Edille Fi Usûli'n-Nahv adlı eseri bağlamında*, Mardin, 2021.
- SELÂHADDÎN, Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. ‘Abdurrahmân b. Şakir b. Hârûn b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1.Baskı, h. 1431.
- SELVER, Temir, *Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2010.
- SİBEVEYH, Ebû Bîşr. Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi *el-Kitâb*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 3.Baskı, 1988.
- SİRÂFÎ, Kâdî Ebû Saîd Hasan b. ‘Abdullâh, *Ahbâru'n-Nahviyyine el-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed Zeynî, Muhammed ‘Abdülmun'im Hâvâcî, Mektebetu'l-Mustafa 1. Baskı, Mısır, 1900.
- SUBKÎ, Ebû Nasr Tâcuddîn ‘Abdulvehhâb b. Alî b. ‘Abdilkâfî, *Tabakâtü'sh-Şafi'iyyeti'l-Kübrâ*, Thk. Mahmûd Muhammed Tennâhî, ‘Abdulfettâh Muhammed Huluv, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kahire, 1964.
- SUYÛTÎ, Celâleddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Buğyetü'l-Vu'ât*, thk. Muhammed, Ebu'l-Fadl, İbrâhîm, Mektebetü'n-Nuriyye, Lübnan.
- SUYÛTÎ, Celâleddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Dâru ibn Hazm, Beyrut, 2003.
- TEKİN, Ahmet, *Kur'an'ın Dil Bilimsel Yönü* (Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında) İlahiyat Yayınları, Ankara, 2018.

- TEKİN, Ahmet, *'Abdulkâhir el-Cürcânî ve Esrâru'l-Belâga* adlı eseri, 1.Baskı, İlahiyat Yayınları. Ankara, 2021.
- YAFİ'Î, Ebû Muhammed, 'Afifiddîn 'Abdullâh b. Es'ed b. Alî b. Süleymân, *Mir'âtu'l-Cenân Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1.Baskı, 1997.
- YILDIZ, Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998.
- ZEHEBÎ, Ebû 'Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, *Duvelu'l-İslâm*, Thk. Muhammed İsmâîl, Merve, Mahmûd Arnâvût, Dâru Sâdır, Beyrut, 1999.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Amed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006.
- ZEYDAN, Corcî, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l'Arabiyye*, Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sakâfe, Mısır, 2013.
- ZİRİKLÎ, Ebû Ğays Hayruddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 15.Baskı, Beyrut, 2002.
- ZÜBEYDÎ, Ebû Bekr, Muhammed b. Hasan, el-Endülûsî, *Tabakâtu'n-Nahviyyine ve'l-Luĝeviyyin*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dârû'l-Me'arîf, 2.Baskı, Kahire, 1984.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Halil DENİZ
Yabancı Dili	ARAPÇA
ORCID Numarası	0000-0002-7194-1524
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10352605
Lise	Mardin / Midyat Aziz Önen Lisesi
Lisans	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	Mardin Artuklu Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi
Mesleki Deneyim	Diyanet İşleri Başkanlığı
Akademik Çalışmalar	“İbnu’l-Haşşâb ve <i>el-Murtecel fi Şerhi’l-Cumel</i> ” adlı eseri, 2023 / Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye.

Halil DENİZ, İlkokulu Nusaybin ilçesine bağlı Tepealtı köyünde, ortaokul ve lise eğitimini Midyat’ta tamamladı. 2002-2007 yılları arasında Arapça ve İslâmî ilimler alanında eğitim aldı. 2007 yılında Midyat’ta icâzetini aldı. 2012 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2019 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi’nde Arap Dili ve Belagât’ı alanında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Memuriyet hayatına Kızıltepe Adliyesinde başladı. 2011 yılında oradan istifa etti. Aynı yıl içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı imam-hatip olarak atandı. Halen aynı görevine devam etmektedir.